

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1981 — Ч. 10 (250)

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: КОРОТКІ ВІРШІ

М. ЮР'ЄВ: ЗАВОДСЬКІ ХРОНІКИ

І. КАЧУРОВСЬКИЙ: ПЕРЛИНИ
КАТАЛАНСЬКОЇ ЛІРИКИ

І. СМОЛІЙ: З ЩИТОМ І БЕЗ ЩИТА

Е. КАПТАЙКІН: АРХИПЕНКО В ТЕЛЬ-АВІВІ

М. ПРОКОП: У 40-І РОКОВИНИ ПРОТИ-
НІМЕЦЬКОЇ БОРОТЬБИ

В. МАРКУСЬ: РЕПЛІКА НА «ВІДПОВІДЬ»
П. МАГОЧОГО

М. АЛЕКСЄЄВ: НОТАТКИ РОБІТНИКА

«SUČASNIST» — OKTOBER 1981

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

- історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,
- етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,
- історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,
- першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі,

Ще до свого звільнення з СРСР у січні 1976 року Плющ став інтернаціонально відомою постаттю. Про нього заговорила міжнародна преса, в його обороні виступили видатні діячі науки, культури й політики Заходу. Виготовлена Тетяною Ходорович «Історія хвороби Леоніда Плюща» з'явилася на початку 1970-их рр. українською, англійською, французькою, німецькою та російською мовами. Тепер «У карнавалі історії» вперше з'являється українською мовою в нашому видавництві.

Ціна 16 ам. дол.

Франтишек Силницький НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС В ПЕРИОД С 1917 ПО 1922 ГОД

Мюнхен, 1981, 309 стор. Друге видання. Обкладинка Ірини Івахів.

Автор аналізує течії в РКП(б) і вказує централістичні, великодержавні тенденції, які постійно грали провідну роль в партії і доводили до забріханого ставлення партії до неросійських народів. Праця зокрема вартісна тим, що автор цитує документи з архіву РКП(б), що досі не були публіковані.

Франтишек Сільницький це колишній викладач Вищої партійної школи в Празі в часі «Празької весни», тепер живе в США. Його статті друкувалися на сторінках журналу «Сучасність».

Ціна: 10 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1981

Ч. 10 (250)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН**

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

КОРОТКІ ВІРШІ

Юрій Коломиєць

І СОНЦЕ ЛЮДИНА

Помідори
позбирали,
а сонцю пашпорта
так і не дали
до Об'єднаних Націй.

Мабуть, боялися
тепла, —
(бо з чим
дідько не жартує),
дивись,
народиться любов,
і розтопиться
віск
обох облич.

На другий рік
підсиплють
сонце
синіми баклажанами
і пошлють
листи,
із ікри
до редакції
найближчої констеяції
сповістити
про
кінець світу.

КОЛИСКА

Моя вода, —
цілюща Україно.
Тебе не знав,
ні в молоці

ні в Спасі,
а тільки
страсті,
і муки
пристрастей
були найкращі.

(Небогою для Бога
Лебідь не була)

Мої сліди
до Тебе йдуть,
немов
зловіща врода
до порога
леля.
І не страшне
стає
побачити
Тебе
під череслом
Дажбога.

УРОКИ

Нівечили дні мої
серед останніх рук
повитухи.

Вивертали осікняг
долонів,
до нап'ятого
сонця.

Преображенно
вбивали просіку
із обручів чола
для ворожки
із довгим оком
моєї
долі.

Під сонцем
копали колодязь,
щоб бачити
зорі
на золотих спинах
цвіркунів.

Тоді вилили тіло
у лаханку
із надхи
і розбвотків
життя.

ЗАДУШЕНЕ МІСТО

Вірили і били навznak
перетертий
камінь,
щоб знак потвори
переріс
на прощах оливкових
кіс.

Виводили і гнули
голоси
пропечені вилиці
вулиць,
димом і воском
намулені.

Повисло павутиння
вікон,
затоплених людьми
на віки
вічні.
Тут щастя не знайти
повісма.
На повістях потопу
стін.

МАТИ

Цей дзвін
із небуденної
печалі —
початий лихом
Божої удачі.

Цей день
все переплаче:
криниці сонця
і безвість
Бога.

Цей дзвін
подібний
Божого порога
і матері завдячний,
бо мати
переплаче.

ПОЛІЛЬНИЦІ

Золотоустий півень
кинув соняшник
на кілок
і хорали поїв
із ризи
на передодні тинів
і глечиків
тризни.

А у полі справляв
вітер
поминки.

І поховали гагілку
у "почестях" гармошки
товстоп'яті дівчата
на кагатах солодких
буряків.

ЗАВОДСЬКІ ХРОНІКИ

М. Юр'єв

Пролетар — по-російськи *бобыль*. Шукайте і знайдете у Володимира Даля.* Нехай підкажуть мені радянологи: в якому році скасували заводські свистки-сирени? щойно після повернення М. О. Булганіна і М. С. Хрушова з Індії? незадовго до викриття антипартійної групи? Я не винен, що саме довкола таких незначних (з точки зору всього океану духовного життя) буйків бовтається моя пам'ять. Отже, коли? Це важливо: вся бобилефільська література починалася з заводської сирени — Молох, мовляв, хай йому, Горькому, грець...

До якоїсь класи середньої школи мене будила заводська сирена, чи то заводські сирени. Я їх запам'ятав зимовими, на чорному нашому вікні шибки вгиналися всередину і тремтливо дзеленчали: сирена! Таж Одіссей, примоцьований до щогли, затикав червонофльотцям вуха, щоб вони не спокусилися, не пішли б до відділу кадрів заводського найматися учнями слюсарів-лекальників.

Сирен не стало, проте бобилі, як і раніше, прокидалися десь о п'ятій-півшостої і йшли ламати горб: звикли. Вони, бобилі, якщо запитати, де ти, мудака, працюєш? відповідали: в заводі. Не *на заводі*, а в. Деякі бобилі бобиллячили в заводі "Свет Шахтєра", деякі — в заводі "Серп і молот". Безліч бобилів товклася в заводі "ХТЗ" — Харківський тракторний завод. Проте більшість бобилів бобиллячила на нумерних підприємствах (тут, до речі, повертався префікс *на-*). Наприклад: де ти, мудака, працюєш? на сімсот одинадцятому. Ну й мудака! треба працювати на двісті десятому: там електробриту поцупити можна.

Десять тисяч тридцять п'ять — сорок бобилів (належало за рознарядкою п'ятдесят, але не набиралося...) кублилося в заводі транспортного машинобудування ім. В. Малишева. Тамтешній бобиль був грамотій: якщо його спитати — скажіть, будь ласка, де ви під сучасну пору працюєте? він відповідав: "На Малишева..." Вважалося, що на Малишева виготовляли спочатку: паровози, а відтак: тепловози. Це помилка. Починаючи від 1964 року, на

М. Юр'єв (псевдонім) народився на Україні. Емігрував з СРСР і тепер живе в Ізраїлі.

*Володимир Даль — автор відомого тлумачного словника російської мови.

Малишева ніяких тепловозів не виготовляли. Їх і раніше майже не було, а вже з 1964 року! Ніяких тепловозів — лише танки й тягачі для ракетних стартових установок. Природно! Бо панцер і гармати — чи там ракети — до тепловоза причепити можна, а от перевести його на траковий хід — це вже ніяк. Себто, перетворити тепловоз на бронепοїзд технічно можливо, а на танк — неможливо. І танк, і тягач — це транспорт. Тож жадної брехні в назві заводу Малишева не було, — на відміну, скажімо, від заводу ім. Т. Г. Шевченка, де виробляли електронну апаратуру для успішного бомбо- й ракетометання, мікромагнетофони для потреб оперативної справи... Ох, як хотілося мені такого магнетофончика: дротяний запис, магнетний і гумовий присоси, розмір — з півтори сірникових коробочки. Можуть — коли хочуть!

... Уповільнювали хід трамваї, їдучи Балашівським мостом: підозра на аварійність. Під мостом завивала колишня продукція заводу транспортного машинобудування ім. В. Малишева; секретна гілка вела зі станції Балашівка до *заяружного майданчика* заводу; колишня продукція заганяла спецплатформи на територію; — там вантажили теперішню продукцію на колишню — в брезентових величезних мішках, так скроєних, щоб незрозуміло було з борту ворожого розвідсупутника: кого везуть... А куди везуть? — ще більш незрозуміло. Втім, на цю темку, здається, вже жартували, кпили, глузували всіляко... Але в правильному, плякатно-апокаліптичному зображенні цілком можна уявити відчай на тім борту: як з одного боку входять у завод організовані юрби радісних бобилів, зникають у цехах; а з іншого боку гордовито виїзять на новеньких траках грізні бойові машини і в так званому зімкнутім шерезі — тью-тью!

Перша зміна залишала завод, сп'яніла від лако-фарбових розчинників і гальмівних рідин. Друга зміна заступала в сп'янінні, спричиненому професійно виготовленими спиртовими напоями. Ця "перезмінка", особливо якщо відбувалася вона в багровій півтемряві зимових сутінків, — страшна була вона. Хто бачив — той знає.

Звідси починаються хроніки. Нотатки кореспондента заводського радіомовлення. Кореспондент заводського радіомовлення — посада передостання на скáлі "придурні". Остання — це диктор заводського радіомовлення. Прийняли мене на службу як диктора, та коли кореспондент заводського радіомовлення — добра й геть розпутна дівчина Неоніла — звільнилася за власним бажанням, вирішили піднести мене до того вакантного місця. А редактором заводського радіомовлення був гладкуватий і смішно-трагічний чоловік, що мав ім'я одного з фундаторів. Його біографія давним-давно сповзла до анекдоти — й ніхто її звідти не

втягне. Дивіться самі: батько й мати — полум'яні більшовики, що впали жертвою необґрунтованих... З дитинства обожнював... Пишався з того, що... Після ХХ з'їзду нашої... Відновлення ленінських норм, ліквідація наслідків... Що більше чесних людей вступлять... Таємно веде щоденник і пише мемуари, де правдиво... Реабілітація батьків, які, незважаючи на завдані їм... Стояв біля джерел заводського радіомовлення. Пишається. Зарплата — вісімдесят рублів. Пише доповіді для секретаря заводського комітету пар... Здається, я починаю повторюватися, здається, боюся признатися, що любив своє депресивне начальство — і люблю. Я йому винен. Зараз віддам.

Коли почалося всесоюзне божевілля з приводу опублікування книги *Август 14-ого*, редактора заводського радіомовлення разом з редактором заводської багатотиражної газети покликали до кабінету секретаря з пропаганди — складати обурений відгук для знатного обрубувача.

— Ось... Ну, цей ідіот одразу за олівець схопився — й пише. Я дивлюся, — жах! "Хотя я и не читал мерзкой писанины пасквилянта и предателя Солженицына, я, как и все труженики нашего орденосного предприятия, с отвращением..." Я кажу: ви мені вибачайте, Людмило Григорівно, але це не піде! Це привід для кпинів, зброя в руках ворогів! Той ідіот зашарівся: "Звичайно, — каже, — я не такий грамотний, як ви, Карле Фрідріховичу, ви ж у нас видатний журналіст..." Я кажу: ви мені вибачайте, Володимире Іллічу, але ми з вами — працівники ідеологічного фронту й зобов'язані допомагати один одному — тож образи аж ніяк не доречні... Я не можу попустити!!! Я не можу!!! Вона каже тому ідіотові: "Нехай, нехай Фрідріх Карлович складе: він у нас спеціаліст". Якщо все одно робити, так треба робити добре!!! Хай буде принаймні написана грамотно!!!

І мій начальник затремтів і заплакав.

— Ось... Ви поїдете... Так-так, я знаю — ви поїдете, я здогадався... От коли ви поїдете й там писатимете... Не одразу!!! Через десять років!!! Напишіть!!! Напишіть, як я засуджую Солженіцину...

Написав. Тільки нікому це не потрібно, дорогий мій Марксе Енгельсовичу, ні-ко-му. Та все одно — дякую.

Об одинадцятій ранку якась ділянка світового етеру — на середніх хвилях, у діапазоні, мені не відомому, — вивільнюється для приготованої мною передачі. Об одинадцятій ранку чергова радіоремонтних майстерень тітка Саша вмикає магнетофон "Дніпро-II". Першу фразу передачі чути досить чітко: "Говорит завод имени Малышева!" — оптимістична люта піна шаленства змішалася в цьому вигуківі зі спермою імперського оргазму... Вслухайтесь: "Г'ааввар-ри-ит! Сегодня наши войска, сломив

упорное сопротивление... под давлением превосходящих сил... заняли Нью-Йорк... Славно поработали члены бригады комммунисссичскава..."

Це — я кажу. Сам написав, сам проказав, сам процензував. Немає в нас жадної цензури. І якщо хтось думає, що над нами стоїть із сокирою чи зі шприцом аміназину жорстокий чекіст з чистими руками й ногами, — помиляється. Це ми самі. Я й мій начальник. А нас, між іншим, ніхто не слухає, — якість трансляції — не дуже. А там, де вона ліпша, — там репродуктори поламані.

— Га-аввар-ри-ит.

На тлі "Марша танкістів". "Марш танкістів" був єдиним натяком на продукцію заводу транспортного машинобудування, — ні в багатотиражній, ні в стінній пресі, ні в засобах наочної агітації, ні в виступах передовичків, — ніде не згадувалося чудовисько з поганого сну, яке ми виробляли, персонаж сновидінь, — бо найжахливіше в якісному танкові є: сполучення й незбіг величезної та відвертої ваги з майже балетною ковзкою доладністю й делікатністю. Нагадую стару байку про слона, який поїв собі травички і рушив до крамнички, де торгували порцеляною... Танк, жадної таці не розстроївши, від хазяїна й відвідувачів цієї крамнички залишив би мокру пляму з невеличкою домішкою мастила.

Як відомо, кожну передачу заводського радіомовлення треба починати "Щоденником змагання". Це заголовок буденний, але буднів радянські засоби (чи органи?) масової інформації — не знають. Кожен день — він або переддень чогось, або період, або День. Тож заголовок "Щоденник змагання" здебільшого зведено до підзаголовку. Наприклад. Назустріч Великому Жовтню (далі — підзаголовок). Назустріч з'їзду. Назустріч Першотравню. Рішення з'їзду — в життя. Дані про виконання й дострокові перевиконання організуються в пляновому відділі з запізненням, тому треба бути в постійному зв'язку з дійсністю (цеховими партійними комітетами). Повідомлень про перевиконання має бути не менше п'ятьох. До трьох парткомів можна потелефонувати, але до двох — неодмінно сходити ногами (в життя). Найменування нашої продукції, звичайно, згадувати не можна. Найліпше — взагалі нічого не згадувати. Це значно полегшує працю, але розвиває шизофренічні компоненти особистости, що зрештою — могло б спричинитися до цілковитого унеможливлення будь-якої праці (перервати зв'язок із життям). Але нічогосінько воно не перериває! Людська гнучкість і здатність засвоювати взаємосуперечливі дані — невичерпна. За три дні після мого вступу на кореспондентську посаду я цілком освоївся, хоч ніхто мені жадного інструктажу не давав, нічого до пуття не пояснював, ні проти чого не застерігав... Дотепер уражений я власним паскудством і фарисейством! Адже

геть усі радянські журналісти, що опублікували правдиві спогади на Заході, розповідають про те, як важко було їм пристосуватися, як гірко було їм на серці через конечність брехати, приховувати факти, дотримувати ідіотичних цензорських та редакторських інструкцій. Як я розумію, врятувала їх від моральної загибелі — наївність, віра в можливість принести бодай найменшу користь читачам і слухачам... А я — признаюся — ніколи не вірив! На відміну від наївних з *Літературн-ої газет-и*, столичних і республіканських *Комсомольців*, *Робітників*, *Колгоспників*, *Прапорів* — брехав. За сімдесят карбованців на місяць основної платні й приблизно такої самої кількості карбованців, зароблених у районній пресі та радіо. Легко мені було брехати, радісно діставати юдині шеляги. Тільки одного разу я схибив: забрів, невіглас, до якогось цеху, поназбирував там матеріялу про успішне складання якогось "комсомольського тягача" для тягання ракет — і мало не запустив до етеру! Добре, що редактор устиг переглянути мою кореспонденцію.

Цинік я. Сиджу за машинкою й вистукую: "Отлично потрудились в химическом цеху..." А знаю ж, що годину тому в цьому самому хемічному хлюпнуло на оператора секретною сумішшю кислот із зіпсованого казана, — та кислота просто розчинила йому обличчя до кістки за лічені секунди... Хіба могли б перенести подібне душевне напруження шляхетні й уразливі співробітники *Соціалістичної законности* та *Літератури і життя*?!

До хемічного цеху я подзвонив, до металообробних — подзвонив. А піду я до ливарного: про нього можна говорити не лише в заводських каналах, але й у республіканських. Республіканські канали мене знати не знають, зате до обласних я продерся. Якщо обласні "останні вісті" приймуть мою чергову новину — заплатять карбованця. За місяць можна назбирати мало не двадцять-двадцять п'ять новин. У чавуноливарному цеху парторгом Марія Іванівна. Вона сидить у кімнаті, повній лиснючих червоних знамен і почесних грамот із золотенькими гербами. Стандартні Т-подібні столи завалені величезними цератовими теками, у яких зберігаються всі цехові стінгазети й "блискавки" за останні п'ятнадцять років. Але, щоб відвідати Марію Іванівну, треба пройти через чавуноливарний цех.

Металіст-ливарник і предмети, що його оточують, — один із найважливіших елементів комуністичної та фашистської кіно-документалістики: тут тобі й полум'я, що в ньому окремі частинки сплавлюються докупи, тут тобі й оптимістичні світлові ефекти — нема нічого кращого для життєствердної кінцівки. Широким пляном: мужнє обличчя, обладнане картузом із захисним скельцем. Його — осяває. Щось невловно ленінське в цій долоні біля козирка. Піч вивергає метал. Звучить відповідна музика.

Кінець, який діалектично переходить у початок...

Обличчя ливарників ніби зліплені з підгнилого сиру: брудно-білясті, спухлі, піт — мов пасока, поцятковані кіптявою. В чавуноливарному й сусідньому обрубувальному — ревіння металу, — він кипить, падає, повзе. Це називається "громова симфонія виробництва". Метал реве, а люди — мовчать. Не тому, що зневірилися перекичати метал. Чи не половина тих, хто працює на литві та обрубунні — глухонімі. Отже — не чують вони симфонії свого виробництва й самі в ній не беруть участі. Міністерство рекомендує брати на військові заводи глухонімих: не почують, не розголосять. Добре б, звичайно, роботягам заразом і осліпнути, але сліпоглухонімі, незважаючи на досягнення науки, покищо не можуть бути використані на більшості операцій...

Беззвучно сиплеться в пічну пельку чорно-рудий металобрухт, беззвучно плеться розплавлений чавун. Але найбеззвучніший — молот обрубувача: ніби не обрубуння йде, а підрівнює кондитер нікельованою лопаточкою бісквітний торт. На торті — напис кремом: "З Днем металюрга!!!"

Дивно виглядають вони — коли вмощуються коло цеху на півмертвій травичці, щоб випити отримане за шкідливість молоко. Сміються, розмовляють, живуть, — але без жадного звуку; лише зрідка щось нагадує оплеск: це в суперечці зустрілися чийсь говіркі руки.

Отримавши від Марії Іванівни всю потрібну на сьогодні "чорнуху", я квапливо повертаюся до редакції: треба встигнути в обласні вісті втертися. Диктую телефоном Степкові-стукачу: "Новими трудовими успіхами зустрічають малишевці..."

Карбованець.

Ми всі тоді любили розповідь про те, як іде Федір Михайлович Достоевський Петербургом, а назустріч йому — Раскольников.

— Здоров був, — каже, — Федю.

— Доброго здоров'я, Родю. Чого це ти такий пожмаканий, блідий? І сокиру в тебе з-під пахви видно — вся в крові...

— Таке собі... Стареньку щойно вхоркав. Переживаю.

— Справа звична. А який навар?

— Двадцять копійок.

— Ех, Родю! Розмінюєшся на дрібниці...

— А чого? П'ять бабусь — карбованець!

Дзижчить телефон внутрішньозаводської телефонної мережі. Знімаю слухавку, кажу: "Алло!"

— Кто 'то гаварит?

За тембром і специфічною бандитською зверхністю — визначаю: партком.

— Хто питає?

— Я спрашую: хто гаварит?!

Мерзенність голосу надзвичайна.

— Хто саме вам потрібен?

— 'то інструктор парткому Медніков.

Радости одержаної перемоги не може затьмарити ніщо! Ось, наприклад. Колишній маляр-графік нашої багатотиражки тривалою й майже кривавою боротьбою домогся дозволу на з'їдання обіду не в їдальні для ИТР,* де всі ми обідали, а на подібне — в їдальні для нижчих чинів парткому. Їдальня ця нічим не відрізнялася від ИТРівської, — лише годинами своєї роботи. Маляр-графік мотивував свою вимогу тим, що, оскільки він є в широкому сенсі не ИТРОм, а співробітником парткому, то й обідати йому належить у парткомівському оточенні. Головним його доказом було те, що час обідньої перерви працівників багатотиражки збігався з тим самим часом для парткомівців. Графік домогся свого. Певна ж, я б сказав, *пирруватість* його перемоги полягала ось у чому: робочий день для нижчих чинів парткому вважався нормованим, і вони не могли без спеціального письмового дозволу покидати територію підприємства в години несення служби. А газетники таке право мали. З притаманною йому злосливою хитрістю, начальство позбавило графіка цього права — якщо ти так, то ми ось так! Прирівняти?! Прирівняємо! Але щодня в призначений час з'являвся графік до парткомівської їдальні, супроводжуваний аж до дверей двома-трьома однодумцями. Він прочиняв ті двері, ставав у проході — й гучно шепотів: "Ннну! Поласуємо недоїдками з панського столу!.."

Вигнали його з праці за наклепи, щойно перед моєю появою на заводі. Тодішня редакторка багатотиражки, не спитавши графіка, замовила до чергового числа газети кліше з зображенням Леніна, який несе колоду (фрагмент картини місцевого маляра). Ленін-колодоносець лукаво всміхався, а під ним редакторка наказала вмістити заклик: "Трудиться, как Ильич!" Розлючений графік надіслав примірник газети секретареві ЦК з пропаганди, вклавши й свої коментарі, що зводилися до звинувачення редакторки в ідіотизмі та антикомунізмі. З першим погодилися всі — й редакторку перевели на суто партійну роботу. Графіка-наклепника вигнали геть...

Отже — нічим не затьмарити радості нашої перемоги.

Навіть тим, що інструктор Медніков повідомляє мене про побажання секретаря з пропаганди, щоб у ближчій передачі з'явилося інтерв'ю зі знатним токарем, Героєм Соціалістичної Праці, членом Центрального комітету КПРС товаришем Германом

*ИТР — російське: инженерно-технические работники — инженерно-технічні працівники.

Михайловим. Оскільки товариш Михайлов делегований на майбутній з'їзд нашої партії. Інструктор Медніков рекомендує навіть заголовок до такого інтерв'ю. Ну, скажімо... "Назустріч з'їзду КПРС".

Професійний передовик і раціоналізатор Герман Михайлов був і насправді добрим токарем. Якби йому довелося працювати за тих самих умов, що й іншим, — він, Герман Михайлов, упорався б не гірше від інших. А оскільки за особливостями своєї натури й біографії Герман Михайлов був призначений токарем знатним, то й умови його праці були нетипові. Михайлов значно краще харчувався, житлові умови в нього були, так би мовити, персональні, верстат його мав спецдогляд, і майстер дільниці називав його не ..., а просто "Гера". Тому в ті рідкісні дні, коли Гера звільнявся від громадсько-партійної діяльності, він токарював чудово. Хібащо повільніше від своїх колег — вправність руйнувалася, навички відмирили.

Звичайно, існувала спеціальна людина, що писала Германові Михайлову промови для проголошування на зльотах, всесоюзних нарадах та з'їздах; звичайно, періодично обирали Михайлова депутатом міськради; звичайно, не залучали його до прийняття рішень, бо до Малого ЦК він не входив. Але, попри ці ознаки безнадійності, був Герман Михайлов — особистістю: дивною й небезпечною. Поперше, мав він надзвичайний голос: спокійний, грудний і розважний, — голос, я б сказав, античний, навіть — викопний. Бо в наш час навіть вальяжні народні артисти в ролях князів, графів та іншої потолочі говорять блатним радянським фальцетом. Подруге. Мав Герман 'Михайлов справжнісінькі диявольські очі: цілковита прозорість, ледь підсвітлена смарагдовим — сліпуче нелюдське поблискування — зухвала посмішка цілковитого розуміння. Й нарешті — потрете. Герман Михайлов мав здібність, що за неї дорого дали б щонайвищі працівнички ідеологічного фронту, не кажучи вже про дипломатів та чекістів: *він умів вимовляти чуже — як своє*, — з цілковитим ефектом широти, спонтанності придумування. Навіть більше! Це чуже могло бути неграмотною суперказенною нісенітницею, що від неї скривилися б Суслов з Устіновим. Але — не Герман Михайлов!

Він чекав на мене в ОТК.* Пив із термоса домашній чайок, покурював слабеньку цигарку "Дюшес". Ми обмінялися вітаннями — і Герман Михайлов узяв у мене аркуш, де надруковано таке: "Готувась достойно встретить предстоящий съезд нашей партии, я — как и все мои товарищи по труду, — решил не пожалеть

* ОТК — російське: отдел технического контроля — відділ технічного контролю.

усиллий и добиться выполнения годового плана ко дню открытия съезда...” Спробуйте вимовити подібне з теплою особистого почуття — язик спаралізує! Герман Михайлов на мить опустив повіки, вивчаючи текст інтимної сповіді передовика. Я увімкнув угорський портативний магнетофон: розміром — як дві цеглини, вагою — як три. Знатний токар раптом уп’яв у мене свої сатанинські баньки — я ледь стримав бажання сховатися під стіл, — ультразвуково кахикнув. І — заговорив...

Ні, — він не змінив жадного слова, хібащо подекуди — вигуки.

Разів десять брав я інтерв’ю в Германа, але й дотепер вражає, ніби вперше чую. Переконливо. Не просто переконливо, а *спокусливо!* Бажаю здати тата з мамою до Вторчормету й якнайгідніше зустріти майбутній. Новими трудовими успіхами. Сполучити навечно високу продуктивність праці з відмінною якістю продукції.

— Підходить? — Михайлов власноручно торкається вимикача. Магнетофон клацає.

Ще б пак. А питання я потім окремо начитаю.

Протилежністю Германа був слюсар-інструментальник Сереня. Сереня — не тільки не член ЦК, але навіть у профспілці примудрився не бути. Оскільки він ніколи не хворіє, лікарняних листків не бере — то й профспілкова організація для нього непотрібна. Сереня вміє перетворювати повсякденну дійсність на дійсність радянську, точніше — описувати її в манері соцреалізму. Виходить у нього не менш геніяльно, ніж у Германа — метаморфоза зворотна. Сереня — чоловік неадекватний, пише явно психопатологічні вірші, пропонує їх до стінної та багатотиражної заводської преси. Вірші ретельно розмальовані трьома кольорами: червоним, зеленим, чорним, оздоблені ракетами, зірками, Кремлівськими вежами й рослинами. Але його дивовижне володіння усіма прийомами радянської журналістичної мови — незаперечне.

З нагоди обідньої перерви й теплої погоди з підвалу теплоустановки виповзає черговий: опалювач Григорій Іванович. Григорій Іванович — літній чоловік, має виразкову недугу, якщо не гірше. Людина боязка, він уміє випити й матюкнутися. Одіж його просякнута рідинами, суспензіями, жирами: солідолом, мастилом, олією...

Григорій Іванович уможується на осонні. Неподалік розташовується Сереня-коментатор. Забачивши мене (цінителя!), Сереня якось напружується, надимається і страшною гортанно-горловою, комсомольською, перелогово-цілінною фістулою починає:

— Добре відпочити на весняному вітерці в короткі хвилини після ситного й смачного обіду, виготовленого руками

досвідчених кулінарів фабрики-кухні нашого орденоносного підприємства... З діда-прадіда робітник, Григорій Іванович Черченко вже давно міг би вийти на заслужену пенсію, але... Є ще порох у порохівницях, міцна робітничка кісточка, та й не хочеться покидати рідного заводу, поки ще чуєш у собі сили працювати для нашого народу, поки ще не весь досвід передано численним учням...

Григорій Іванович кречке, "висловлюється", підводиться і — до вітру. Здавалося б, цю дію годі відбити на сторінках преси. Однак Сереня продовжує:

— Григорій Іванович розстібає верхній гудзик білосніжної сорочки й підставляє могутні груди лагідному промінню весняного сонця... Дуже важливо для Григорія Івановича не дати собі ослабнути фізично й душевно: адже ще багато справ, багато непройдених доріг попереду...

З дверей гальванодільниці виходять дві молоді робітниці в супроводі хлопця на прізвисько Гондурас. Гондурас регоче, мацаючи одну з робітниць, а друга звертається до Григорія Івановича: "Ну що, діду? Ще можеш?" "А ти йди спробуй!" — відповідає їй Григорій Іванович.

Сереня підхоплює:

— Порадітися з ветераном прийшли його учні — молоді виробничники. Комсомолка Зінаїда Колесникова зовсім недавно стала до верстату, але сьогодні її трудові успіхи викликають повагу старших і досвідченіших товаришів: адже її робоче місце прикрашене вимпелом ударника комуністичної праці! Приховуючи законну гордість і хвилювання, Григорій Іванович скупими й точними виразами відкриває Зінаїді ще одну таємницю майстерності... Друзі Зінаїди, затамувавши подих, слухають старого майстра. Кожен із них має до нього не одне запитання...

Час іти — клепати передачу. -

"Щоденник змагання" — п'ять хвилин. "Бесіда з делегатом з'їзду" — ще п'ять. До перерви встигаю роздобути трохи незасекреченої маячні у відділі раціоналізації й винахідництва. Повідомлення про чудовий стан справ у школі робітничої молоді, що прийшло з сьогоднішньою внутрішньозаводською поштою, — несподівана радість. Беру з нього шмат — буде матеріял з продовженням. Передача готова. Чотири розділи в ній — наш мінімум, менше не можна. Начальник обіцяв матеріял про мережу партосвіти. Добре б, звичайно, приберегти його на завтра, але це — як вийде.

Підобідавши, вирушаю до міста.

На початку тижня моє начальство прямувало до кабінету секретаря з пропаганди — на підпомповування. Поверталоса воно звідити дуже сумне, але з кількома числами закритого журналу

Атлас. Дивно, що про цей журнал знають менше, ніж скажімо, про знаменитий *Білий ТАРС* — періодичне зведення всього того, що витискається з центральних телетайпів. *Білого ТАРСу* я ніколи не читав — не допускали, — а от *Атлас*, коли працював кореспондентом, читав регулярно. Що таке *Атлас*? Щодвотижневий (чи — щомісячний? не пам'ятаю) огляд міжнародної політики, де друкуються справжні, необтяті повідомлення радвласкорів за кордоном, промови тамтешніх політиків, статті з тамтешніх газет — про те, що відбувається *там*, без найменшого стосунку до наших справ. Журнал цей, на мою скромну думку, треба б засекретити десятикратно в порівнянні з якиминибудь донесеннями радянських агентів при Білому Домі, а за поширення його давати не менше, як десять років примусового лікування без права листування. Повторюю: в *Атласі* не було жадного слова чи натяку про те, що відбувається всередині країни, але від цього він не ставав менш небезпечним. Півсторінки *Атласу* було досить, щоб зрозуміти (якщо хтось не розуміє...) — все, що друкується в загальноприступній пресі про радянську зовнішню політику та про становище в інших країнах, все, що говориться з трибун та інших узвиш на ту саму тему, є свідомо, зухвала й безпросвітна брехня. Далі. Все партійне й радянське начальство — від столоначальника і вище — чудово інформоване про події на всій земній кулі; принаймні, труднощів з діставанням подібної інформації не існує. Чи не правда, руйнівно?

Проте *Атлас* позначався одним із найбезневинніших грифів: "Для службового користування", досить просто видавався для читання — принаймні, у нас, на Малишева... І, здається, я знаю — чому.

Тому, що ніхто його — крім мене й до мене подібних — особливо й не читав. Не цікаво. Це не Агата Крісті й не мемуари маршала. Це — довгі й не дуже захоплюючі промови прем'єрів та президентів, та інших людей, що не стосуються нашого трудового життя, міжнародні огляди та інформації... От якби там — та про статевий розклад чи крімпленове постачання в країнах капіталу, тоді б у-у-у-у! партійно-урядове бидло та інші довірені товариші читали б *Атлас* у броньованих кабінетах — і насолоджувалися б до тимчасового самозабуття... А так... Не читають.

Я маю на те один, але вагомий — доказ: після кількох тижнів блукання у вищих сферах, *Атлас* потрапляв до нас у редакцію — *новісінський*, лише акуратно обгорнутий руками партбібліотекаря в старе число багатотиражки *Тепловозник*. Я — книголюб зі стажем і заявляю авторитетно: журналу того не тільки не читали, але й не гортали особливо. Майже не відкривали. Лише кілька діячів — подібних до мене й мого сумного начальства — вгризалися в цю зловорожу інформацію.

Але можливість була?! Ох, як добре знає своїх підлеглих наше керівництво! Даремно дехто посміхається: що, мовляв, за манію мають більшовики — все засекречувати?.. Не все. Лише те, що треба — й від кого треба.

Знов переді мною черговий мемуар: начальник відділу однієї всесоюзної газети зворушливо розповідає про своє, ну, просто дитяче, інфантильне невідання — почав він щось розуміти після вторгнення в Чехо-Словаччину, а до того — цілковите нерозуміння й незнання. Звідси — помилки. А — *Атлас* як? Скільки ж інфантилізму, що межує з гормональною недостатністю, потрібно, щоб, читаючи *Атлас*, строчити про лиходійські підступи Пентагону, Тель-Авіву, Монтевідео, Тананаріве — та інші глобальні воєнні приготування НАТО. Гаразд. Вони не знали. А я — знав, але мовчав. Мені ж гірше.

Обличчя. Персонажі. Точніше — вже готові, пишномовно висловлюючись, — самим життям складені, замкнені літературно, оповідання: сюжет, фабула, стиль, мова... *Описавши* — їх можна лише зіпсувати. Ще один доказ безглузлости сполучення "література і життя". Ходять територією нашого підприємства самодостатні явища мистецтва, не потребуючи лінійної, площинної, паперової розгортки. Можу лише вказати, тицьнути пальцем. Відзначити, так би мовити...

Головний конструктор Морозов. Сиві, вугласті хрящі приспущеного долі обличчя, чорний костюм без крою, навічно прилеглий до тіла. Одні кажуть — п'є безпробудно, другі кажуть — ані краплі, треті кажуть — лише в компанії... Четверті — нічого не кажуть. Хто ж він такий, головний конструктор Морозов? Хай буде він — частиною краєвиду, не книжкового, а либонь — кінематографічного, де кінокамерне око вмить переміщується: від повільної ходи конструкторових ніг у приношених, але міцних туплях — на закривавлені траки сконструйованих ним виробів. Бойовища. Цех обробки м'ясопродуктів. Траки перетворюють людей на півфабрикати: українська печеня, угорський гуляш, польський біґос. Конструктор крокує до їдальні. Смачного вам, товаришу головний конструкторе. Втім, кажуть, що головний конструктор — не він.

Перехід від апокаліптичного символізму — до "чорного" фарсу: в гості до нашої редакції йде начальник відділу безпеки руху. Назвімо його умовно Семеном Борисовичем. Чи — Борисом Семеновичем. Обличчя єврейського походження. Довгі роки — на оперативній роботі в органах. Гомосексуаліст. З діагнозом "нервово-психічна перевтома" Семен Борисович був від оперативної роботи усунений, — і скерований на почесну й тиху посаду начбезруху, де особливості його натури не йшли врозріз з інтересами народного господарства. Семен Борисович —

дебелий, глянуватоголадкий, колір шкіри — жовто-зелений, з багровими плямами на щоках. Одягнений він стандартно: галіфе, чоботи, цивільний піджачок. Семен Борисович іде пританцювуючи, клацаючи пальцями, сам із собою розмовляє, нікого не помічає, посміхається в порожнечу. Діагноза, як було сказано, "нервово-психічна перевтома". Так перевтомився, що ніколи вже, видно, не спочине — ні в цьому житті, ні в іншому.

Кілька разів я намагався схилити Семена Борисовича до бесіди про минуле. Але він лише ніжно всміхався, притоптував, кокетно вигинався, — і зі словами: "Уті-путі, ти мій красавчику", — ліз лоскотатися. Коли його відштовхують, він не ображається. Можливо, що за давніших часів він реагував — інакше.

Людмила Григорівна Таран — секретар з пропаганди. Нарис філософського типу з тимчасовою павзою.

Людмила Григорівна була — партбаба. До рівня партбаби можуть занепасти ще й відьми з дитячих кімнат міліції, таборів наглядачки з найлютіших та жіночої статі лікарі з закритих психушок. На Людмилі Григорівні — повітро-світло-звуконепроникна найльонова блюза. Виготовлено в Фінляндії. Крімпленова з наждачною фактурою костюмна пара: спідниця встановленої довжини й відповідна верхня половина. Виготовлено в Великобританії. Це був чудовий взірець використання капіталістичних досягнень у соціалістичних цілях, — обізнані люди твердили, що на вилогах педантичні англієць зробили фабричним способом дірочки для орденів, адже замовлення було на *партійний одяг*.

Крім уніформи, партбаба згодом набуває — наробляє — фізичних професійних ознак: кам'яніють плечі, дерев'яніють рухи, а обличчя — жіноче обличчя — стає непевно-лютим, якомсь надимається й важчає. І у стрункої довгоногої Людмили Таран — років їй тоді було тридцять п'ять — сорок — всі ці злякисні зміни виявилися виразно... Надто рано посіклося й потьмяніло її світле волосся, видовжені бузкові очі її облямувалися шкіряними сальними валочками. Не врятував партбабу закритий розподільник, номенклятурний імпорт туалетних водичок та крем, які звожують і освіжають.

Тимчасова павза (минув рік).

Припинилася моя радіомовна діяльність. Якомсь я зустрів колишнього свого колегу, що мав стосунок до ідеології, — отже, й до Людмили Григорівни Таран.

Розповідь колеги.

Упродовж кількох років Людмила Григорівна разом із компанією таких само партійних дам і кавалерів винаймала в одному з симпатичних одноповерхових районів нашого міста двокімнатний будиночок. У цьому будиночку чинився "моральний і побутовий

розклад” — оргії, які провадилися згідно зображень у порнографічних журналах (це вам не *Атлас!*) і мало не за описами в медичній енциклопедії. Запрошувалися до будиночку і сторонні — за особливим добром, звичайно. Був у будиночку магнетофон, були кінокамера, кінопроектор і декілька фотоапаратів. Усі розваги кіно- й фотодокументувалися; записувалися на стрічку п'яні крики й пісні. Знімки вклеювалися до альбома, саморобні еротичні фільми демонструвалися... Одним із головних творців і правителів парторгій була наша Людмила Григорівна. Її вигнали з партії — і з номенклятури, та ще й посадили на якийсь термін...

— Знайшов чим здивувати, — скажуть мені. — Скільки писалося про розпусту "раделіти". Та ще й посадили цю саму Таран! Неправдоподібно...

Згоден. Але посадили її не за "розклад", а за *розголошування*. Тому, що "документацію" Людмила Григорівна зберігала — в себе вдома і знайомила з нею всіх, хто бажав, — у тому числі й чоловіка, який також іноді брав участь у розвагах...

Відслуживши належне в парткабінетах, наковтавшись власної брехні й напоївши нею інших, їхало моє ідейне керівництво чинити те, що *не можна*, що *суперечить*. Не збираюся я робити жадних далекоглядних висновків — я їх робити не вмію, — але чи не намагалася Людмила Таран очиститися від щоденної розпусти душі — розпустою тіла? неусвідомлено, а намагалася? Так, щоб *люди бачили* — і знали, що не партбаба вона, а *жінка?*..

Це не зовсім збігається з запально-політичними історіями про кремлівські гареми.

Хто може — той нехай і робить висновки.

Якщо подивитися на географічну мапу УРСР двадцятирічної, приблизно, давности, то неподалік Донецького (колишньої Юзівки) виявиться невеличке шахтарське місто Чистякове. Колись видобували там чи то вугілля, чи то руду, чи то перше і друге разом, а потім перестали: все вичерпалося. Селища довкола шахт, копалень та інших подібних місць — смертні. Повсюди. Але не в Радянському Союзі! В Радянському Союзі все безсмертне, а корисні копалини — невичерпні.

Але, незважаючи на офіційно визнане безсмертя селища Чистякове, мешканці його почали роз'їжджатися — жити й годуватися треба, а праці в селищі — нема. Такий самостійний від'їзд міг непоправно зашкودити безсмертю покойного селища, — і був він нічим іншим, як одвертим *самопливом*, а це неприпустимо. Оскільки самоплив, як і кожне неконтрольоване міроприємство, може врешті призвести не лише до ліквідації безсмертя окремого населеного пункту, але й до непередбачуваних глобальних наслідків. Якби подібне відбулося в сорокові-

п'ятдесяті, то й питання такого не виникло: селище призначили б, наприклад, колгоспом, відібрали б у колишніх робітників — теперішніх колгоспників — пашпорти, та й справі кінець. Або відїзд — у централізовані рамки: все селище за сорок вісім годин переселили б у призначене місце... Але з процесом тепер упоралися не адміністративно, а науково. Набирала чинності економічна реформа (пам'ятаєте?). Тому Чистякове перейменували на Торез — бо там мали заснувати величезний автомобільний завод на базі французького "Рено".

Але виявилось недостатнім наділити Чистякове іменем генерального секретаря братньої компартії. Потрібна була — вода, інакше нічого суттєвого не збудуєш. А води в селищі — не було. Не те що для промисловости — поріділому населенню для пиття не вистачає... Хтось ніби дістав догану по партійній лінії, когось понизили... А французи, кажуть, і зовсім не приїздили.

Залишилося місто Торез наодинці з самим собою.

Я потрапив туди в відрядження. Незрозуміло, навіщо і з яких міркувань кілька порожніх будинків шахтового управління були перейменовані на цехи — і позначені в планах як філія заводу транспортного машинобудування ім. Малишева. До приміщення вкотили кілька металообробних верстатів — токарних, свердловальних, стругальних, — створили тарифну сітку для півсотні начцехів, контролерів, майстрів дільниць, поставили до тих верстатів десятків зо три пацанят віком шістнадцятих до вісімнадцятих років (щоб не втекли з Торезу до призову в армію). "З режимних міркувань" уважалось, що жадних філій наш секретний об'єкт не має, а якщо й має, то невідомо — де. Отож, я нібито нікуди не поїхав. Навіть продукція неіснуючої філії пакувалася до ящиків з адресою заводу-метрополії. Вважалось, що філіяльники випускають спортивний інвентар — ковзани, штанги, гантелі. Але це — неправда. Вони нічого не випускали. Справа полягала ось у чому: згадані предмети офіційно випускалися другим і третім сортом.

Перекладаю приступною мовою.

Це означало: продукція третього сорту на світанку свого існування оцінюється, приблизно, втричі дешевше, ніж продукція, позначена першим сортом. До крамниць вона не надходить, а — пролежавши на складах якийсь час, іде на переплавлення. Біографія другосортної продукції — складніша. Її завозять до крамниць. Вона лежить там рік-півтора, потім її переоцінюють. Ще через рік відправляють на склади, уцінюють до третьосортної, а вже звідти — на переплавлення.

У ближчій п'ятирічці планували виробництво розширити, а продукцію — поліпшити: аж до випуску штанг олімпійського взірця. Такого ґатунку штанга, виготовлена ручним способом у

одному примірникові, лежала на спеціальному помості в парткабінеті філії. Саме її я й повинен був відобразити.

Я приїхав до Торезу пізно ввечорі. Найняв за трояка приватника з "Победо-ю" і поїхав до готелю. Готель так і називався: "Гостиница". У кімнаті стояло шість ліжок — упритул. Решта простору була зайнята стільцями. Власне, всі ці стільці були призначені нібито не для сидіння, а для зберігання. Десь із п'ятнадцять їх стояло один на одному, аж до стелі. Крім мене, в кімнаті нікого не було.

О шостій ранку я, не озираючись, уже вгвинчувався в якийсь досить страшнуватий автобус, що йшов у потрібному мені напрямку. О сьомій — опинився на покинутій шахті, біля якої й містилося шукане підприємство. До десятої ранку я балакав з парторгом, кількома інженерами, провінційними передовиками. Розглядав олімпійську штангу майбутнього. До півдванадцятої, чекаючи обіду, тинявся двором, укритим дрібним чорно-брунатним порошком виробленої породи, яку зносило з велетенських онімілих териконів, що оточували життєвий простір. Опівдні зібрався від'їздити.

— Чекай, — сказали мені. — Автобус піде о третій, не раніше.

— Мені б лише до в'їзду в місто дістатися, а далі я пішки...

— Пішки? Ну — давай.

До в'їзду довів мене ваговоз, що їхав у метрополію. В кузові ваговоза лежали звалені до купи ковзани третього сорту.

— Ти води з собою взяв? — запитав водій.

— Газованої на вулиці вип'ю.

— Газованої? Воду в нас відключають від сьомої до сьомої, зрозумів?

— До кав'ярні зайду...

— *Все зачиняють*, уторопав?! Чудило, — водій скривався, сердячись на мою глупоту.

— Скільки там іти?! Прийду — і нап'юся.

— Раніше сьомої не нап'єшся.

Того року Україна потерпала від сухої спеки. А в Донецькій області, оповитій густою вугільною курявою, було не продихнути. Що робилося в людських бронхах — лише патологоанатоми знали; але якщо в тебе на очах за п'ять хвилин твоя власна біла сорочка стає сірою, а невдовзі — чорною, то неважко здогадатися, що ти з кожним порухом легень вганяєш у власне нутро... До звичайного вугілля того літа додалася й пересушена, здійснята вітром персть.

Я вийшов із кабіни. Головна вулиця Торезу була безлюдна. Вона тяглася вгору на чотири-п'ять кілометрів; мій готель стояв при самому кінці. Я йшов і мені — звичайно! — хотілося пити. Якби через кожні півдесятка будинків чекали на мене звичайні "Соки —

води", кіоски з газованою водою чи водорозбірні колонки, я прийшов би свої кілометри цілком бадьоро. Але — психологія! Якщо води немає — подавай її сюди.

Уранці, їдучи в густо нашпигованому автобусі, я вулиці не розгледів. А тепер — побачив. Головна магістраля Торезу була підготовлена до проїзду нею *дружньо настроєних зарубіжних гостей*. Вони ж — спеціалісти. Передбачалося, що пішки їм ходити не доведеться. З усіх будинків були збиті, зчесані піскоструминними апаратами, вивернуті ломами фасади. Замість них — до будинків були приставлені нові... Хотів сказати — обличчя, але ні! маски, фальшиві передки, зроблені з "сучасного матеріалу": платівки картонажного пластика (чи — пластикового картонажу) склеюються поганим тиньком. Цей матеріал має навіть якусь вишукану назву, але мої знайомі будівельники називали його "бутерброд з лайном". Саме з цих бутербродів і зроблено ці моторошні маски. Приставлені вони були не лише до фасадів: я побачив будинки, що їх парадні, так би мовити, двері й вікна — були фальшиві: справжні двері й вікна знаходилися десь "у тилу"... Реконструктори прагнули ще й того, щоб будинки на головній вулиці мали однакову висоту. Тому над одноповерховими будиночками підробні "передки" височіли над дахом — на підробний додатковий поверх. Були там, звичайно, і справжні будинки, але більшість ховала під масками провалені носи.

Чекали гостей.

Діставши до готелю, я знайшов у своїй кімнаті графін зі смердючою рідотою — воду налили десь місяць тому. Пів графіна я видудлив. Здер із себе одіж — і пролежав на ліжку до сьомої вечора. Підвівся, зібрався, розплатився з черговою і вийшов. Через годину пощастило мені зупинити гуркітливу півторатонку. За два карбованці відвезли мене на станцію. Об одинадцятій ночі я був у Донецьку, а рано-вранці — вдома.

Потім я шкодував, що піддався дурному страхові перед мертвими будинками в масках і не лишився ще на день: відрядження я мав тридобове. А лишитися варто було: казали, що в Торезі можна купити носовички.

В редакції на мене чекала записка. "Я в парткомі. Роби репортаж". Я заклав у машинку здвоєний аркуш, погойдався на стільці — і почав: "«Малышевцы — спорту». Славно потрудились члени молодёжной бригады цеха по изготовлению инвентаря для наших спортсменов. Высокую производительность труда они сочетают с отличным качеством выпускаемой продукции..."

*З російської переклав
Мойсей Фішбейн*

ПЕРЛИНИ КАТАЛАНСЬКОЇ ЛІРИКИ*

Переклав Ігор Качуровський

ДЖОЗЕП КАРНЕР

1714**

Хоробрість похоронних днів облоги,
Чужинці, що шматують хоругов,
Хорунжий в ранах, посеред дороги,
І смерть, що йде затамувати кров.

До міста братовбивця увійшов:
Раз доля йде нова — стару під ноги!
Втіка з-поміж пощерблених будов
Туман — серпанком болю і знемоги.

А там, де площі й вулиці широкі,
Як молоти, гудуть важезні кроки,
І прах законів вітер підхопив.

Та зводять мертві, у крові і сажі,
Свій погляд нерозкаяний, що каже:
Народ подоланий переживе царів.

ДЖОАН АЛЬКОВЕР

Спустошення

Цурпак од дерева, ще вчора я ряснів,
Давав жінцям спочійн у тіні прохолодній.
Та гураган ламав мої гілки по бдній,
А блискавкою снасть розчахнено напів.

Ріденьке листячко вкрива сучки безплідні;
Стою без нутрощів; я бачив, як горів
Костер з моїх полін; зі свят, стовпом димів,
Найкраще, що я мав, пішло у шир безодній.

Всмоктався корінь мій у гіркоту життя
І чує соків плин і листу розкриття
Йї допомога мені чекати на розраду.

*Антологію каталанської лірики подарував мені п. Бругера, а нарядковий еспанський переклад виготовував, на моє прохання, п. Ісідре Компта Касас. Обом їм належить моя щира подяка. — *Перекладач.*

**Рік поразки каталанського війська у війні з еспанським королем Філіпом V.

Хоч свідчить стільки ран про віт моїх загладу, —
Що бракне півмене, ніщо не скаже, ні...
...Живу з жалю́ за тим, що мертве є в мені.

ТОМАС АГІЛЬО

«Була — мов сніг...»

Була — мов сніг... Одіння біла сніжність...
Незайманість — печать її чола.
І цвіт-вінок дівочість одягла
На довгих кіс розплетену нездвижність.

Був плащ із неба, з голубого тла,
Намітка — чистих янголів безгрішність...
І бачилось, крізь туги безутішність, —
Немов вона спочити прилягла.

Так бачив я її, так бачу нині,
Тому й струмок журливо котить рінь,
Поймаються печаллю зела в полі.

При місяці і в ночі горобині
Зі мною — найпрекрасніше з видінь,
Що осолоджує невтишні болі.

АПЕЛЛЕС МЕСТЕРС

Холодна ніч ясна і тиха. Землю
І небо сон повив.
Спочило все в дрімотнім умиранні
Серед зимових снів.

Як іншими ночами, не співає
І вітер у плющі,
Який повзе по стінах. Плющ і вітер
Німують уночі.

Пильнує тільки місяць, тільки місяць.
Свій погляд з вишини
Він, до лица лицем, на мене втупив,
Сумирний і ясний.

"Страждав ти забагато, — так він каже, —
Та знаю: якби міг,
Ти все одно не зрікся б пережитих,
Лишити б не хотів страждань своїх".

З ЩИТОМ І БЕЗ ЩИТА

(ДО ПЬОЯВИ СТУДІЇ І. КОШЕЛІВЦЯ «ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО. СПРОБА ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ». «СУЧАСНІСТЬ», 1980)

Іван Смолій

I

Про який щит тут мова, збагне читач, коли пригадати йому останні рядки з есею О. Бердника "Терновий вінець України": "Я виходжу до тебе у пустельне вранішнє поле, двоголовий орле Росії! Я сам-на-сам викликаю тебе на герць, як це велося в казкові часи! Діва-Україна благословила мене на подвиг і сказала на прощання: — *Бийся без щита!*"¹

Хто не ознайомлений з внутрішнім світом українського письменника в сучасну добу, той схильний пояснювати собі слово "щит" справді як прикрасу в патетичній мові героя, що вибирається в лицарський турнір. Але ближче пізнання виявляє, що метафора "щит" є в радянській дійсності дуже точним поняттям на визначення тих усіх заходів і прийомів, що їх вживає творець для самозахисту проти жорстокого режиму, проти його інквізиторів і цензорів, які вважать кожне написане ним слово, прочитують кожний рядок, виважують його звучання і можливий підтекст, які викликають його на публічні виступи і заяви, підсиляють йому агентів у формі невірних друзів і підлих боягузів і, вкінці, втискаються в його свідомість до тієї міри, що, пишучи, він весь час відчуває на собі їх погляд, з чого вже він сам виважує кожне слово, кожний рядок у полоні самоцензури зляканої, зламаної, знесиленої душі, отого Мілошевого "поневоленого ума".

Усі засоби для самозахисту, вигадувані радянським, зокрема українським письменником у формі плетива фраз і патетичних заяв льяольности супроти влади, всі похвали партії і вождеві — це той щит, який у кожного інший, більший чи менший, твердіший чи м'якший у відважніших і впливових чи в письменників панівного

Іван Смолій, 1915 року народження, походить з Галичини. В США після закінчення Другої світової війни. Написав збірки оповідань: *Дівчина з Вінниці, Манекени, Зрада, п'єсу Життя на вазі, казку Сонцєбори та повісті Кордони падуць, У зеленому Підгір'ї*. Цього року вийшов його роман *Неспокійна осінь* у в-ві "Сучасність".

1. Олесь Бердник, *Свята Україна* (Балтимор—Торонто: "Смоло-скип", 1980), стор. 147.

народу часто як паперовий реквізит, а в слабодухих і боязких більший, посилений заявами льюальности і вірности, окутий підлотою раба і відреченням від свого народу, щоб тільки надійно захистити себе і забезпечити собі безпечно, сите існування модерного, сказати б, Бояна, для якого, як пише в концтаборі Іван Світличний:

Квартира літфондівська править Парнасом,
Дніпро під вікном Бористеном тече,
Іржуть в гаражі жигулясті Пегаси,
А Муза на кухні вам раки пече.²

Важкі спроби і намагання глянути за той "щит" і розгадати, хто дійсно захований за ним, і моторошно стає, коли глянути в очі, закісли від неминучого перепою, обраровані машкарним усміхом сатира, повні самозневаги, цинізму і тихої розпуки, позначені признаками розщеплення власного духового "я", на грані шизофренії. І коли хтось забудеться, коли хтось поставить питання, чого ж варте таке існування, така творчість, тоді дізнаємося з першої руки про той "щит", чи чесно його носити, чи конечно його вживати, а чи можна йти і навіть битися без нього, як заявив Олесь Бердник.

Про один такий епізод розказав Ю. Лавріненко в розповідях про свої зустрічі з Павлом Тичиною:

... Нарешті я відважився на одвертість: мовляв, "пробачте мені, Павле Григоровичу, але якби ваш партійно-витриманий «Чернігів» з'явився друком два роки раніше — я не написав би ніколи свій підсумковий літературний портрет-книжку «Творчість Павла Тичини»». Павло Григорович рвучко припинив свою ходу і скинувся просто до мене гірким докором:

— І ви! — Це ж щит!

Витягнув руку перед себе і наче закрився долонею. Крізь розставлені пальці мигнув мені характерний поблиск його очей за славетним тичининським пенсне...

А він ще й далі пояснив: мовляв, саме щит, а не маска, що приховує нападсть... як у великодержавних шовіністів "інтернаціоналізм" і навіть, навіть! "дружба народів"... А про щит кожна енциклопедія вам скаже: щит — пристрій для самозахисту від смертельних уражень і замахів. І то не тільки в людей — взагалі в природі, навіть у рослин, як і в народній пісні співають: "А я на тій руті-м'яті щити позриваю". У людей же спредковіку вироблялось і вживалось дуже різноманітні щити — з дерева, лози, очерету, прядива, шкіри, потім кували щити і з бронзи та заліза. Ну, а з поета який коваль? Та й кувати вже ніколи. Бере їхні власні добрі слова, от хоча б "дружба народів" і — собі на

2. Іван Світличний, "Воскресіння Бояна", *Сучасність*, 7-8, 1979, стор. 44.

щит. Та нехай же, нарешті, буде по-вашому!.. А проте, кожний рішає, — як може.

— Я от простити не можу, — додав Тичина, — що найкращі, найдорожчі таланти цілого нашого Відродження Лесь Курбас і Микола Куліш (такі не приходять кожного століття!) одрізали всю правду ввічі і йдуть же просто на ешафот. Та ще й бравують такими заявами, що вуха в'януть... — Сказав і зразу ж схаменувся: мовляв, ні, ні, не засуджую... — Абсолютні герої, таких не може бути багато, мені особисто цілком далеко до них... Одні — за всіх. Але хто ж піднесе з небуття їхню трагедію?! От і в Євангелії сказано: "Будьте мудрі, як змії". А тим більше в нашій ситуації: Та переб'ють зразу всіх, як гусок, до ноги!³

II

Зайво вказувати, які засадничі питання підніс тут у своїй пристрасній самообороні один з найбільших співців нашого Відродження доби "Золотого гомону", а одночасно, на жаль, найтиповіший зразок людини, що в другій половині свого життя ховалася мітко за тим щитом, окувала його вірнопідданчими заявами, поширила до тієї міри, аж заховалася за ним повністю, тільки дрганнн цього щита зраджувало, що його держить тремка, знеможена рука.

Чи справді зробили помилку Курбас і Куліш, відкинувши цей щит, "одрізавши правду"? І чи багато більше могли б вони дати своєму народові пішовши слідом Тичини? І що досягнув сам Тичина отим щитом? І що досягнули десятки наших мистців, що пішли шляхом Тичини у спершу сіру, потім ще сірішу, потім уже чорну смугу цензури і самоцензури, гірких самопринижень і насильства над собою, втоптаннн в собі людської і національної гідности, щоб тільки вдержатися, щоб тільки творити?

Як розцінювати творчість десятків і сотень наших поетів, письменників, драматургів і діячів культури, починаючи з другої половини двадцятих років, через період страшного терору і поголовного фізичного винищування творців у тридцятих роках, потім через не менш важкий період війни, повоєнні роки, через так звану "відлигу" і по сьогодні, коли кожний з них мусів якоюсь мірою ховатися за цим щитом, захищатися, рятуватися, то як котрий захистився — якою ціною мистецької і людської правди? Що в творчості Панча, Головка, Яновського, Хвильового, Рильського, Тичини, Первомайського, Бажана, Стельмаха, Гончара, Драча, Загребельного і десятків інших талановитих творців є штучне, створене під тиском цензури, для само-

3. Ю. Лавріненко, "На новому Афоні", *Сучасність*, 1, 1980, стор. 51.

захисту, що є тою "щитовою літературою", а що лишається там з самого творця, з його правдивої, щирої душі, з його переконань, з його правдивого творчого обличчя, про яке говоримо майже з абсолютною певністю, коли мова про Шевченка, Лесю Українку, Франка, Коцюбинського, Кобилянську, Стефаника?

Як розглядати під цим аспектом українську літературу радянського періоду до сьогодні, складається враження, що стоїмо перед непосильним завданням: що в ній правдиве й штучне, щире й фальшиве, шляхетне і низьке — усе так змішане, переплетене, що відділити його ніяк, ніяк омити в якомусь очисному розчині, щоб сполоскати бруд і намул лихоліття. А що таку складну операцію треба зробити, у цьому нема сумніву. До цієї праці кинулися в Україні при першій нагоді кількох років відлиги наші критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, даючи зразки саме такого критичного підходу до радянського періоду нашої літератури, хоча зразки неповні, бо й за цього короткого періоду відлиги не могли вони заговорити на повний голос, а писали, як зауважив Іван Кошелівець про Євгена Сверстюка, "на трьох різних скалях одвертості".⁴

Ці самі проблеми і завдання стоять перед українською критикою у вільному світі, де ця критика має змогу висловитися вільно, повністю. Критичні студії, що появилися за останні десятиліття, є добрим прикладом складності розгляду тієї "щитової літературної творчості", наскільки такий розгляд можливий і успішний і як багато важить тут безпосереднє знання радянської дійсності. Під цим кутом укладена велика антологія Юрія Лавріненка *Розстріляне Відродження*, під цим кутом складена *Панорама найновішої літератури в УРСР* Івана Кошелівця, есеї Василя Барки про Павла Тичину, Василя Гришка про Михайла Стельмаха та інше.

Останнього часу еміграційна критика підійшла до ґрунтовнішого розгляду життя і творчості двох найяскравіших постатей цієї злочасної доби: Миколи Хвильового і Олександра Довженка. Робить це Григорій Костюк у редактованому ним виданні повної збірки творів Миколи Хвильового (в-во "Смолоскип") й Івана Кошелівця у монографії про Олександра Довженка (в-во "Сучасність"). Ще 1978 року в есеї про памфлети Хвильового Юрій Шевельов зауважив з приводу цих двох мистців:

Певними рисами крива життя й творчості Хвильового нагадує криву життя й творчості Олександра Довженка. Крім хіба "Звенигори" (яка, не треба забувати, не мала жадного успіху в глядача і йшла дуже короткий час у майже порожніх залах кінотеатрів), Довженко

4. Євген Сверстюк, *Вибране* (в-во "Сучасність", 1979), стор. 7.

не мав змоги реалізувати жадного фільму так, як він хотів і міг би. [...]

З того, що вони могли сказати, — вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, — вони створили тільки обіцянку своїх можливостей. Сьогодні ми придивляємося з усією можливою пильністю до цієї невиконаної обіцянки, і ми можемо бачити, які величні обрії вона відкривала і як до болю мало дано було їй здійснитися.⁵

Ця констатація, здається, не залишає дослідникам багато можливостей і місця для реабілітації творчості Хвильового і Довженка, для мови про них як про повноцінних мистців, хібащо прийняти, що припускається гіперболя для яскравішого підкреслення, з одного боку, величини їхнього таланту, а з другого — жорстокості системи, що зруйнувала ці таланти, і в такому випадку все таки треба придивлятися з усією можливою пильністю до їхньої творчості і шукати в ній великих вартостей, відгортаючи той "щит", щоб побачити правдиве обличчя творця.

У випадку Хвильового перед дослідником завдання не таке складне, бо перший період його творчості — і в літературі і в публіцистиці — позначений ширістю, одвертістю, сміливістю, навіть безстрашністю у висловлюванні своїх поглядів на оборону своїх, а разом з тим і національних позицій. А коли ворог почав протинаступ, коли треба було піднести той оборонний "щит", коли треба було писати покаянні заяви, і заперечувати все досі написане, і виступати проти себе самого і проти своїх друзів, виявилось, що це не в характері мистця, що такою ціною окупити свою творчість і своє життя він не хоче. "Щит" відкинено. Герой впав від власного пострілу.

Куди складніше завдання з цього погляду стало перед Іваном Кошелівцем у його студії про Довженка. Насамперед треба підкреслити унікальність цієї праці Кошелівця, як своєїрідної апології життя і творчості світової слави українського кінорежисера і видатного письменника, а разом з тим посередньо оборони десятків і сотень тих, кому довелося і доводиться пережити творчі тортури в цьому пеклі на землі.

При читанні цієї студії думається про *Свідчення* Дмитра Шостаковича записані Соломоном Волковим, з подібними переживаннями і випробуваннями російського композитора, хоча там випробування мали місце виключно в площині свободи мистецького вислову, у Довженка ж ситуація безмірно ускладнена і загострена національним аспектом. Що Довженко дочекався посмертно такого палкого оборонця і свідка, так йому справді

5. Юрій Шевельов, "Про памфлети Миколи Хвильового", *Сучасність*, 2, 1978, стор. 58-59.

пощастило, як і пощастило українській спільноті, яка, зайнята дрібними спорами і пересправами, отримала такий цінний подарунок, до того ж, неспроможна усвідомити собі, що хтось проробив за неї і для неї велику роботу, щоб провести нас разом з Довженком понад радянським чорторієм і показати нам нову українську людину, звільнену вже від рабської психіки, героїчну, а при тому зформовану не під чужими впливами, а на рідному ґрунті величних героїчних традицій українського народу.

Читаючи студію Кошелівця про Довженка, доводиться насамперед підкреслити, що справді тільки "певними рисами крива життя й творчости Хвильового нагадує криву життя й творчости Олександра Довженка". Правда, обидва вони починали десь з якогось невиразного пов'язання з українським національним рухом і обидва відійшли від нього, ставши на більшовицькі позиції, але далі життєві й творчі шляхи їх не такі подібні: в одного короткий і бурхливий період творчости не багато понад 10 років, конфронтація з ворогом й обірване власною рукою життя, в другого шлях примирення з ворогом, чи там співпраці, роки творчої агонії на протязі десятиліть аж до другого народження мистця, вже як письменника, привітаного новим поколінням шестидесятників.

Не нагадує духовна постава Довженка постави Хвильового і в зустрічі з основною проблемою, що її сформулював Кошелівець словами: "Вона, ця проблема, у двадцятих роках постала перед кожним українським інтелігентом: чи можна стати комуністом, не зрадивши свого народу?" (стор. 101).⁶ Духове роздвоєння, так яскраво висловлене в кінцевому реченні новели Хвильового "Я — романтика", коли героєві, по довершенні матеревбивства залишається "одне тільки право: — нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкополося моє власне «я», — чи зображене яскраво в Сосюриному "Рвали душу мою / Два Володьки в бою" — така проблема спершу не стояла перед Довженком, ніби тут ніякого конфлікту не було, тому то він переступив її з такою легкістю в *Звенигорі*, як пише Кошелівець, з якою "переводить діда і переходить сам на бік більшовика Тимоша" (стор. 90), ніби у пошуках загубленого національного скарбу дід знайшов скарб у більшовизмі.

Кошелівець твердить, що роздвоєння в Довженка почалося по *Звенигорі*, хоча, здається, Довженко усвідомив собі повністю свою ситуацію, свою поставу, хто він і де його місце, чому воно так, а не інакше, і чи правдиве його уявлення про світ круг нього, щойно по *Землі*, по творчому тріумфі, що був прийнятий, на його

6. Тут і скрізь далі під знаком наведення позначені цитати за кн. І. Кошелівця *Олександр Довженко*.

безмежне здивування, засудом партії і розтрошуючим фейлетоном Д. Бедного. А покищо про якесь роздвоєння, про внутрішню боротьбу, про якісь компроміси і потребу самозахисту, про кривлення душею і плетення якогось "щита" не було й думки, бо на цьому етапі Довженко сприймав комунізм, сприймав більшовицьку дійсність без якихось сумнівів, і, у відповідь скигліям і "праведникам", що він у *Звенигорі* спотворив усю історію України і зрадив українську ідею, створив *Арсенал*, тобто, як пише Кошелівець, "ступив крок до беззастережної спілки з режимом і поклав довести це нищівним засудженням ідеї УНР, ніби самою історією приреченої на поразку" (стор. 107).

Гіпотезу Кошелівця, що *Арсеналом* Довженко, на подобу героя повісти Б. Антоненка-Давидовича *Смерть*, Костя Горобенка, вирішує самовизначитися, — "тільки вбити не іншого, а українця в самому собі, поповнити національне самогубство" (стор. 104) — важко прийняти, коли нагадати про силу патріотичного почуття Довженка, висловлюваного ним постійно і підкреслюваного в його виступах та засвідчуваного в його записках і в "Автобіографії", коли нагадати про його глибинну шевченківську любов до України, проявлювану в любовному складанні фільмів з апотеозою історії України, а ще більше саме за найтрагічнішого періоду воєнних років, висловлену прямо в обличчя самому тиранові в забороненому Сталіном сценарії *Україна в огні*, а потім по війні в *Поємі про море*, в щоденнику і в усій його творчості.

Здається, таки не було в Довженка якогось роздвоєння, не було і думки вбити в собі українця, а що йшов він так легко і так далеко на спілку з режимом, все ще не розуміючи своєї помилки, все ще обурюючися і на закиди своїх і на критику влади щодо його ідеалізації минулого України та ідеалізації селянства зокрема, так це з тієї причини, що дивився Довженко на світ і події іншими очима, бо зформувався Довженко дещо інакше, ніж більшість тодішньої української інтелігенції, яка була активна в різних партіях, яка в питаннях марксизму і в національному питанні мала вироблені погляди і, передусім, ґрунтовніше знання. Із самих висловлювань Довженка видно, натомість, як признається він сам, що вийшов з Глухівського учительського інституту 1914 року "політично неписьменним і темним юнаком дев'ятнадцяти з половиною років" (стор. 45), вийшов з низів народу, про які пише: "Ми були єдиним народом в Європі, що не знали, хто ми. І я належав до цього народу, щоб ви знали".⁷ І свідчення Довженка, що в тому часі "про комунізм я нічого не знав, і якби мене спитали тоді, хто такий Маркс, я відповів би, що це, мабуть, видавець

7. О. Довженко, *Твори в п'яти томах* (Київ, 1964-66), т. V, стор. 107. Далі всі посилання за цим виданням.

різних книжок” (стор. 45), при всій закоханості Довженка в гіперболи, мало в собі велику долю правди.

Прийнявши спершу, як він пише “український сепаратистський буржуазний рух” за “найреволюційніший рух”, скорегувавши потім свою помилку переходом до боротьбистів, а потім ще цю саму помилку переходом уже на позиції встановленого більшовицького режиму, цей колишній глухівський питомець за перших повоєнних років і сам не знав, куди йому йти, що йому вивчати, з такими різними зацікавленнями, як малярство, фізика і... комерція, і хоча при цьому доводилося вивчати й марксизм, правдиве розуміння марксизму і зокрема його втілення в російському комунізмі як інструменті російської імперіяльної політики, було в нього зовсім відсутнє. З усього Маркса взяв, здається, тільки класовий поділ на панів і на робітників та робітників, з тим очевидно, що український народ — мужики: “панів серед нас нема. А раз нема — все гаразд” (стор. 45). А як і є якісь, так це мізерна, гнила уенерія, засуджена на загибелю і програ, це той оратор з *Арсеналу* в пенсне, що зі страху навіть не має сили натиснути курок, щоб убити робітника. І стоїть у фільмі цей робітник як символ безпанської України і навіть кулі гайдамаків не беруть його, бо так треба для народної легенди, хоча в дійсності кулі брали, бож *Арсенал* здобуто, більшовицьке повстання в Києві розгромлено, і одним з безстрашних що йшли на *Арсенал* був Симон Петлюра.

З усього цього видно, що на тому етапі комунізм у розумінні чи уяві Довженка покривався з якимось ідеалізованим оригінальним народництвом, яке вже було поширене і на робітництво, вийшло зрештою недавно з села. Звідси й ідея чи там тенденція *Арсеналу*, яка для стороннього глядача здалася безсумнівно політичною, навіть гостро політичною (“у нещадному зганьбленні українського визвольного руху”), у тому ж пляні, про задум фільму, пояснювана так: “Це буде фільм про благородну і вікову боротьбу українського народу за красу людського життя — фільм про безсмертя народу” (стор. 100). І вже тільки пізніше, 1935 року, пояснює Довженко *Арсенал* у тому розумінні, в якому його прийнято всіма, крім нього, як “фільм яскраво політичний” (стор. 107).

Дошукуючися причин такого відкритого спілкування Довженка з режимом, що ставало в очах сучасників національною зрадою, пробуючи розгадати, чому у нього не слідно на тому етапі якихось сумнівів чи вагань, не слідно роздвоєння і спроб сплітати якийсь “щит”, — можна висловити припущення, що чимало заважило тут перебування Довженка на початку двадцятих років в обставинах, що зміцнювали і утверджували його увлечення про те, що справді настала вже воля, що його народ користується

повною незалежністю, свободою і рівноправністю. Дипломатична служба у Варшаві, а потім у Берліні, безперечно зміцнювала такі почуття, які спонукали й інших українських мистців і діячів культури думати вже державними категоріями, почувати себе членами повноцінного державного народу, що так знаменно відбулося, наприклад, у творі великого приятеля Довженка Юрія Яновського *Майстер корабля*. Безперечно, виростав Довженко понад провінційну мірку також у результаті свого перебування за кордоном і особливо зв'язків з західними творцями і діями, зрозуміло, комуністами. І якщо він у своїх тих особистих зустрічах і розмовах та в постійному перебуванні з російськими друзями не помічав ні в кого й натяку на якесь роздвоєння, тобто на проблему "чи можна стати комуністом, не зрадивши свого народу", так чому саме вона мала б виникнути перед ним?

Три роки перебування в Харкові у біялітературних колах від 1923 до 1926 року на позиції карикатуриста і не визнаного художника-малювача, небагато вплинули на його безкритичне ставлення до більшовицького режиму в Україні, бож це роки порівняно найбільшої свободи й ілюзій політичної незалежності України і в ділянці культури, і таким ілюзіям піддавалося чимало творців. А з другого боку, зв'язок Довженка з літературними колами не був міцний, більш випадковий, особистого характеру, тож не підпав Довженко під вплив Хвильового, не пішов його слідами на конфронтацію з режимом, а відійшов від літературного Харкова саме на порозі цієї конфронтації, відійшов без жалю, а, може, й дещо ображений за легковажне ставлення до нього. Кошелівець цитує про це вислови Довженка з "Автобіографії", з порадою не дуже цьому вірити, але все таки рядки звучать щиро: "Треба думати, що верховоди цих організацій [Гарту і Вапліте — / К.] вважали мене за маленького при них ілюстратора та ще й карикатуриста, отже, й за веселого хлопця, а мені сумно було дивитись на їхню безпросвітну провінціалність, некультурність і вузькість. Іноді мені здавалося, що я не на вечорах, а на вечорницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити" (стор. 65).

Відкриття свого призначення в кіномистецтві цей відхід при-спішило і зміцнило безмежно, бо в цій свіжій ділянці був Довженко в Україні піонером і, крокуючи від успіху до успіху, йшов він шляхом велетня, вже по кількох фільмах опинившись *Звенигорою* в першій трійці найкращих кінорежисерів СРСР. На таких висотах, без тіні сумніву в своїй правоті й у правоті комунізму, відкинувши спересердя закиди громадськості щодо *Арсеналу*, Довженко взявся доповнювати картину щасливої комуністичної України, створюючи свою *Землю*.

III

Земля — найболючіша, здається, рана в життєвому досвіді Довженка. *Земля* одночасно — найтрагічніша картина з історії українського народу, перед його судним днем, перед знищенням українського села, яке на протязі століть зберігало біологічну субстанцію нації, яке переховувало і зберігало в своїх глибинах національні скарби, записувало при відсутності державної документації і правдивої історії, в усній словесності минулу історію і традиції поколінь, плекало в піснях національну пам'ять і передавало її з покоління в покоління з такою міцністю і силою, що, раз ковтнувши цього духу мертві оживали, сліпі прозрівали і народжувалися народні співці, провідники, пророки у проводі з Шевченком.

Страшний більшовицький плян тотальної колективізації, плян знищення українського села як саме підстави, як резервуару сили й живучості українського народу, пролетаризація села і, вкінці, асиміляція — такий більшовицький плян якимось зовсім не був розгаданий Довженком, і не бачив він, що своїм фільмом він наче ліпить цьому селу посмертну маску, чи, як пише Кошелівець, своєю *Землею* ставить "пам'ятник тій Україні, коло нищення якої заходжувалися більшовики колективізацією" (стор. 147).

Уже по появі фільму на екранах і по перших сигналах атаки на нього, Довженко пробував пояснювати по-своєму свій задум:

Фільм, над яким я працював, виходить на екрани в один з найважливіших періодів нашої історії. Знімався він в часи розгортання колгоспного будівництва і ліквідації куркульства як класу. Маючи на увазі цей важливий переломний момент, мені хотілось, показуючи диференціацію психіки селянства, донести до свідомості мого глядача, що перехід до колективного обробітку землі є логічне й неминуче завершення волі робітників і трудящих селян, які перебудовують своє господарство й життя.⁸

Але в "Автобіографії" є й таке признание про первісний задум *Землі*:

"Землю" я задумав як твір, що провіщає початок нового життя на селі. Але ліквідація куркульства як класу і колективізація — події надзвичайної політичної ваги, що відбулися, коли фільм був уже готовий, перед самим його показом, — зробили мій голос надто кволим і недостатнім.⁹

На немарксистський, не класовий підхід в *Землі* вказав Довженкові з досадною відвертістю критик Петро Бляхін, закидаючи Довженкові, що в фільмі село зображене так, ніби "куркуля вже немає", і далі: "Наступною не менш важливою

8. Там само, т. IV, стор. 111.

9. Там само, т. I, стор. 32.

помилкою фільму ми вважаємо майже цілковиту відсутність класових характеристик дієвих осіб і сил, відсутність соціально-економічних мотивацій їх поведінки, превалювання мотивацій біологічних" (стор. 150).

Справді, навіть у власних поясненнях Довженка видно його ідеалістичний підхід до дійсності, схоплений у фразі про "початок нового життя на селі", очевидно, по тому, як те село охопить хвиля індустріалізації, нових технічних досягнень. Центральний об'єкт фільму, його, сказати б, головний герой — трактор, "залізний кінь", про якого в той час співали пісні, виявляє, наскільки могутня в двадцятих роках романтика індустріалізації захопила і Довженка і зробила його незрячим на те, що тим "залізним конем" переорюються не тільки селянські межі, переорюється вся історія народу, що від нього не тільки "плакатимуть ваші межі", не тільки заплаче мати вбитого сином куркуля Білокожня Хомою, сількора Василя Трубенка, але заплачуть кривавими сльозами у страшну судну годину мільйони українських селян, вигибаючи в викликаному цим "залізним конем" і залізним п'ястуком партії штучному голоді 1932-33 років.

З цього погляду і сама назва фільму *Земля* здається якимось гірким непорозумінням, адже йдеться про початки відриву людини від землі, відриву, що захопив сучасну людину взагалі, коли, наприклад, сьогодні, в наслідок застосування нової техніки, безпосередній зв'язок з землею в хліборобській праці має в Америці тільки 5% населення. Перервання зв'язку людини з землею з усіма негативними наслідками для психіки і морального здоров'я людини передбачали далекозорі мистці вже на зорі індустріалізації села, що так чітко висловлене, наприклад, провансальським поетом Фредеріком Містралем в його спогадах:

В теперішні часи, коли машини запанували в хліборобстві, вони дедалі більше, все більше втрачають свій ідилічний кольорит, свій благородний вигляд священної праці. Тепер у жнива ви бачите щось наче страшених павуків, наче гігантських крабів — так звані "снопов'язалки", як вони, махаючи скорченими лапами, бігають по ниві, ріжуть ножами колос, в'яжуть його залізним дротом. Потім з'являються "молотилки", знов живі парові страховища, щось на подобу мітичної "тараски"; вони ковтають снопи у своїх пащах, мнуть колос, січуть соломку, роздушують зерно.

І все це по-американському, хапаючись, не оглядаючись, без радості, без пісень, навкруги печі, що палає, серед порошу та гидкого диму, боячись, щоб, при найменшій неоглядності тобі не відрізало або не відірвало руки чи ноги. Се прогрес, се фатальна залізна рука, проти якої нічого не вдієш. Се гіркий овоч науки з дерева пізнання добра та зла.¹⁰

10. Фредерік Містраль, *Спогади й оповідання*. Переклад Ганни Чикаленко (Ляйпціг: "Українська накладня", [без дати]), стор. 140.

Що Довженко, під впливом романтики індустріялізації, аж так далеко не бачив, те можна йому пробачити, коли зважити на його вдачу, вразливу на романтику, але боляче, що ніби він не бачив, до чого воно йде в конкретній ситуації, все ще задивлений у "початок нового життя на селі", коли в улюбленому ним селі Яреськи на Полтавщині, типовому багатому українському селі, не міг уже для фільмування кадрів *Землі* знайти пари волів, і довелося пригнати ще зацілілу якомсь пару з далекого села. Це можна б назвати навіть потьомкінським прийомом, якби не доказ на те, що Довженка цей факт не турбував, бо, мовляв, воли — символ старого побуту на селі, а він зображує "початок нового життя".

Не так давно довелося бачити *Землю* на американському екрані, і від того оглядання залишився ще один прикрий спогад про похорон сількора Василя, що на них звернув окрему увагу Кошелівець, розказуючи, як Довженко ще і ще повторював ці кадри, щоб добитися більшого ефекту. Кошелівець цитує тут зі спогадів актора Семена Свашенка, який грав тоді роллю сількора:

Мене вже ховають три дні [...]. А вже набридло. Ти розумієш: оце несуть мене по селу, дівчата плачуть, баби скиглять, собаки гавкають, а потім як ударить оркестр "Інтернаціонал" або заспівають "Як умру, то поховайте", то й уставати з труни вже не хочеться. Лежу й плачу. Ну, думаю, скоро кінець. Аж ні, знову дубль і знову дубль. То Олександрові Петровичу подобається зняти кадр з погляду мерця, то навпаки, — на мерця... (стор. 132).

Страшно й моторошно глядіти саме на ті кадри похоронного походу, що тягнеться в безконечність, ніби йдуть не одні Яреськи, а вся Україна. Йдуть вони і йдуть, і вже здається, що це не похорон сількора Василя, що йдуть виморені голодом мільйони українських селян, тягнуться, як примари, піднявшись із праху, з могил, з чорнозему, збожеволілі, співаючи самі собі то похоронний страшний "Інтернаціонал", то своє рідне "Як умру...". А вбивник Хома, що вночі вибіг за село, "раптом впав з розгону стрімголов додолу і шалено завертвся, неначе прагнучи вритися, вкрутитися в землю, як хробак" (стор. 135), вже здається, що це не Хома, а хто! Хто?! Хто винен у смерті цих мільйонів? Хто руїник української *Землі*, хто повинен би, під тягарем безмірної провини, вкрутитися головою в цю землю, як хробак?

IV

Довшими заввагами про *Землю* відійдено дещо від головної теми "з щитом і без щита", але хотілося висловити бодай частину думок, що виникли при огляданні *Землі* на американському екрані, хотілося висловити їх, сказати б, з американської перспективи, до 50-річчя появи цього фільму. Думалося і про

агітковий характер фільму, і про фальш, що лежить в його основі, і думалося закинути Довженкові багато національних гріхів. Але студія Кошелівця роззброїла своїми аргументами, своєю глибокою психологічною аналізою творчости Довженка, вона дала змогу зрозуміти, що Довженко, не зупинений різними тривожними позначками надходячої катастрофи, творив цей фільм як широкий комуніст-народник і вклав він у нього таку безмежну любов до свого народу, що цим фільмом поставив такий "пам'ятник тій Україні, коло нищення якої заходжувалися більшовики колективізацією", яким, у контрасті, розкрив страшну більшовицьку дійсність, як посередній засуд режимові і як відкриття самому собі. Фільм *Земля* був знятий з показу вже по дев'ятох днях, в центральних органах, у всій пресі пішла нещадна критика творчости Довженка за націоналізм і біологізм, завершена бруталною атакою Дем'яна Бедного у фейлетоні в газ. *Известии*, що "«Земля» — кулацкая кино-картина" — "«Настоящая гадость»" (стор. 150, 151).

У зударі з дійсністю, збагнувши вкінці, що жив в ілюзорному власному світі, з мріями про нове життя, записав Довженко в листі до Ейзенштейна: "Я вже не ходжу так швидко, як колись, як колись. І зовсім перестав сміятися. Не втрачайте сміху. Утратите — ноги зігнуться. А серце в мене з дім, а часами з добрий цеппелін завбільшки, тільки кругліше" (стор. 164).

Удари, що падали на Довженка по *Землі*, ціляли просто в палке, відкрите серце, але Довженко і тоді не пробував захищатися якимись викрутами, якимось каюттям, не пробував плести тичининського охоронного щита. Він відкинув його вже тоді, як відкинули його пізніше шестидесятники і семидесятники, і стояв тоді, як стоять сьогодні Олесь Бердник, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, стояв, як лицар, переконаний доглибно у своїй моральній правоті, що впливало з його віри в ідеали і віри в народ, що впливало з почуття своєї людської гідности. Уже по десятиліттях, розглядаючи цю загадку неврашної постави Олександра Довженка за часів, коли навколо все вже гнулося, плазувало і хозалося мітко за щити, Євген Сверстюк в есеї "Слідами казки про Іванову молодість", висловлює думку, що "може, просто його людська масштабність позбавляла його «почуття реальности»".¹¹

Відчуття тієї своєї масштабности міг знайти Довженко під час подорожі за кордон по створенні *Землі*, коли в Празі, Берліні і Парижі познайомився з видатними мистцями і почувався між ними як рівний, як перший. Ця подорож безперечно рятувала його від творчого загину і впевнила його, що він на правильному шляху, а

11. Сверстюк, *Вибране*, стор. 161.

рівночасно розкрила його очі на досі небачену дійсність, що за оцим цькуванням і нагінкою на нього за націоналізм криється ненависть і шовінізм панівного народу. Він мав тоді можливість зробити цей крок, що його роблять сьогодні десятки мистців, покидаючи СРСР, але він на цей шлях не ступив, бо не уявляв собі життя і творчости поза рідною землею.

Та радуватися рідною Україною, працювати зі своїми людьми йому заборонено. Понад два десятиліття треба було жити і творити на фактичному засланні, в осоружній чужій Москві. Мистець пробував втекти від дійсности в запланований фільм про Арктику, але йому доручили створити фільм *Іван*, про спролетаризованого селянина, будівника Дніпрельстану. *Аероград* використав мистець, щоб бодай у сибірських просторах знайти українську душу, твердий український характер у постаті тигробоя і ведмежатника Василя Глушача і, вкінці, в *Щорсі* поринути знову в так знайому і рідну революційну романтику.

V

Щорс, творений на безпосереднє замовлення і директиву Сталіна, по подібній консультації Довженка зі Сталіном, як і щодо *Аерограду*, приводить нас до розгляду найбільшої проби характеру Довженка стосовно теми "з щитом і без щита"... Відомо, що майже кожний поет, письменник, мистець, вчений мусів обов'язково віддати в своїй діяльності данину сатрапові в формі од, пісень, похвал тощо, часто рятуючи так своє життя. А як з Довженком? Як він "цілував пантофлю папи"? І чи цілував взагалі? Кошелівець дає в цьому аспекті, таке порівняння між Тичиною і Довженком:

Тим часом як Тичина, раз начепивши машкару льоаяльного до сталінської деспотії одописця, до скону проносив її так, наче б ця машкара стала його справжнім і єдиним єством, Довженко, змушений фальшивити, до кінця життя борсався між фальшивою правдоподібністю і пристрасним потягом, скажемо його власними словами, до "чистого золота правди". І воно, завдяки цьому невгасимому потягові, раз-у-раз пробивається через туго затягнений зашморг офіційної догматики, так що майже вся його спадщина, бодай в окремих фрагментах (і то найчастіше саме так, через що постануть Довженка й вимальовується на тлі тієї дійсности в трагічному світлі), несе на собі печать генія (стор. 169).

Історія особистих зустрічей Довженка зі Сталіном і багатьох їх розмов, очевидно, ніколи не буде розкрита повністю. Лишилися тільки скупі записи і натяки в щоденнику Довженка, про дещо писав Ю. Смолич, підкреслюючи, що Довженко захоплювався сильними характерами. А що з самим Довженком? Хіба не ясно, що і в цієї людини був сильний характер, було відчуття своєї, за

Сверстюком, "людської масштабности", коли в час загального плазування перед сатрапом і німування у зустрічі з ним, щоб не зронити необережне слівце, Довженко ішов у саме вовче лігво і, як видно з його записок, мав сміливість пояснювати свої задуми, розкривати свої думки, мав відвагу дискутувати на творчі теми в *Аерограді, Щорсі*, фільми про Мічуріна *Життя в світу*, з чим неминуче були пов'язані і розмови на актуальні теми...

Вершком мужности і відваги Довженка було, безперечно, його особисте звертання до Сталіна з приводу напоеного безмежною любов'ю до України, повного сміливих, правдивих, реалістичних сцен сценарія-повісти *Україна в огні* вже за війни, в 1943 році. Пише з цього приводу Кошелівець: "І тепер дивне нам не те, що Сталін заборонив її, а щось інше: як Довженко насмілився на таке, кажучи за Сверстюком, самогубство, щоб піти до «вождя» з рукописом, в його, «вождя», очах одверто контрреволюційним і націоналістичним?" (стор. 267).

Ілюструючи уривками з повісти таку сміливість Довженка, Кошелівець пише:

І от у сорок третьому, коли з лопухів квасного патріотизму Ілля Еренбург волав про помсту над усіма відступниками й злочинцями супроти соціалізму, і все те ніби в ім'я добра людства, Довженко, либонь, єдиний на всю есересерію зриває машкару фальшу з пропагандивних ідолів і має сміливість сказати, що за ширмою турбот про добро людини міряли людські чесноти "на трудовень і центнери бурякові". Він мав мужність заступатися не тільки за тих, що не втекли на схід "за браком чамайданів", але й за всіх, що не могли просто чекати більшовицького визволення, а щоб жити — мусіли виконувати під німецькою окупацією якісь функції... (стор. 265-266).

Далі дослідник подає такий запис Довженка в щоденнику з 22 вересня 1945 року, отже саме по закінченні війни:

Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерти, жорстокости нелюдської, неземної, пекельних мук, нечуваної люті, катувань, неправди, прихованих скорбот, лжі, заслань і розстрілів. Скільки нелюбови до народу і боязні його невсипущого духу! Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців! Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що "Повість полум'яних літ"? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, новий Дантів "Ад". І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах великої Матері-Вдовиці.¹²

Відгомін цього страшного двобою зі Змієм, двобою без-

12. Довженко, т. V, стор. 220.

страшного лицаря, що відкинув щит і воює єдино мечем правди, вичитуємо і в цих рядках вже стікаючого кров'ю борця:

І коли я чую обвинувачення за "Україну в огні" в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти [звертання до Сталіна — *І. К.*] будеш боятися мене. Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугуби, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я [...] [цензори позначили як нерозбірливе — *І. С.*], а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твому, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш і хотітимеш (стор. 267).

Ще з Довженкового щоденника від 27 липня 1945 року Кошелівець подає такий запис:

Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависти принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, — невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче? Нащо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали чоботом моє ім'я? (стор. 397).

І знову в іншому місці: "Чи може бути надмірною любов до батьківщини? Ні. Немає такої любови. І моя не була, хоч я і вмер від неї" (стор. 315).

У щоденнику від 2 лютого 1949 року записано: "Повлю себе на думці: неначе стоїть мій грізний критик за плечима й розглядає безсердечним оком кожну літеру мою і кожну кому, чи немає в ній зради і підкопу. І я, замість писати, страждаю. Мене зламано" (стор. 401).

Це аж у 1949 році з'явився Довженко, що його зламано, що він може творити на межі самоцензури, фальшувати, що з ним станеться те, що сталося з сотнями творців у цій страшній країні масового фізичного і духового терору. Але ні, він творити не може. Лишається для нього одне страждання.

І лишається для справедливого, об'єктивного дослідника життя і творчості Олександра Довженка зробити те, що зробив своєю прекрасною студією Іван Кошелівець: зняти з цього скривавленого чола терновий вінок і накласти на нього лавровий вінок перемоги, великої, нечуваної перемоги над Змієм. Адже Довженко один з небагатьох, що пройшов сталінське пекло без звеличання сатрапа в своїй творчості, без прославлювання його в художній формі, в даному випадку в якомусь монументальному фільмі. А саме таке гаряче бажання, заховане за єхидною, кри-

вою усмішкою, бажання бути увіковченим рукою мистця мірки Довженка, жило, очевидно, довгі роки в Сталіна. Кошелівець думає, що, може, саме завдяки тому, все ще в надії, що те бажання здійсниться, Сталін не знищив Довженка. Чи не для того Сталін, з питомою йому хитрістю, підсунув Довженкові ідею Щорса, щоб виступити поруч Щорса чи, властиво, щоб Щорс став тільки тлом нової легенди про Сталіна? А коли нічого з цього не виходило, тоді кругом сценарія *Щорса* пішли такі інтриги, що Довженко почав думати про самогубство. І все ж він не покоровився і навіть відмовився вивести сцену приїзду Щорса до Леніна. Пише про це Кошелівець:

... всі в колах начальства сподівалися, що ця зустріч знайде в фільмі належне місце. Не так заради самого Леніна, як для нагоди, за усталеним тоді звичаєм, поруч з Леніном показати на екрані Сталіна. Цього очікував напевно і сам "вождь". Але на честь Довженка треба сказати, що він, ризикуючи життям, саме з уваги на Сталіна й відмовився від епізоду з Леніном (стор. 208-209).

А що так воно було, записав Довженко щойно кілька місяців по смерті Сталіна в щоденнику від 10 серпня 1953 року: "О, я знаю тебе! — грізно киваючи пальцем і так же злобиво витріщивши очі, поучав мене друг Берії Н. — Ти вождю пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду в картинах йому не зробив. Пожалів! Не хотів зобразити вождя! Гордість тебе заїла, от і загибай тепер..." (стор. 269).

Вісім років у Москві, від 1943 до 1951 року, коли Довженкові дозволено тільки двічі виїздити в Україну для роботи над кіносценарієм *Поєма про море*, ті вісім років — це період жорстокої Сталінової помсти і знущання над Довженком. Довженкове ім'я усунуно з Комітету для присуджування сталінських премій, його знято з посади керівника Київської кіностудії, впала заборона на його *Повість полум'яних літ*, впала заборона публікувати щонебудь Довженкове. Але і тоді, вказує Кошелівець, Довженко не каюся. Почуття власної гідності, без кривлення душою, почуття вірності собі, рівне Шевченковому "Ми чесно йшли...", пробивається з інтимних записів Довженка в щоденнику, наприклад, в цих рядках:

Доле моя!
Світе мій великий!

Благословляю вас, що не впіймали ви мене. Що не дали мені в руки ні меча, ні клейнода, ні печаті, ні заборонного статуту. Що звільнили ви мене од тягаря управління чи його видимости, що не дали в мої руки скрижалів законів людських, не примусили забороняти, гнати, не терпіти, розлучати.¹³

13. Там само, стор. 244-245.

І знову, наче відгомін шевченківського "Караюсь, мучуся, але не каюсь", з вірою, що народ його зрозуміє і не відкине:

Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над твоєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо се буде треба нащось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчости, і труд, і велику печаль, і страждання.¹⁴

То знову, на порозі свого письменницького народження: "Заклинатиму себе піднестись до висоти написання тривалого твору на довгі літа. Встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця".¹⁵ І вкінці, шевченківське заповітне, ще трагічніше своїм звучанням: "[...] Я помру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі".¹⁶

VI

Кат сконав. На хвилину стало вільніше, і Довженко побачив свою омріяну землю, заходився над *Поемою про море*. На опустошеній землі, серед руїни, молоде покоління привітало його як одного з небагатьох, хто пройшов дантейське пекло, не скрививши душею. *Зачарованою Десною* заспівав він новупісню, почав нову сторінку на порозі відродження шестидесятників. "Довженко у важких зусиллях боровся за збереження свого обличчя. Він вів свій корабель між рифами і, всупереч бурям, все ж таки довів його до рідних берегів Десни" (стор. 371), — закінчує Кошелівець Сверстюковими словами свою знамениту студію, якою провів нас, разом з Довженком крізь радянський Ад аж на той берег, у нову сферу, де очищена в цьому пекельному вогні з'явилася нова українська людина. Рабські шати, надінуті на неї, згоріли в цьому вогні, кволе тіло вирівнялося, і безлике обличчя прийняло власну подобу. Стоять перед нами сьогодні правозахисники, як лики апостолів, як одухотворені печерські подвижники і монахи, яким чужий фальш і кривлення душею, яким страждання і невигоди та муки — щоденний хліб і смерть — привіт. Які з погордою глядять на плазунів і бोगузів, на тих, що

14. Там само, стор. 210.

15. Там само, стор. 225.

16. Там само, стор. 222.

і далі вислугуюються ворогові і сквернять своїми лжетворами чисту криницю народну і добру славу:

[...] Ганьбо мого роду!
Пощо ти для втіхи вельможних горил
Орлині крила обтяв об колоду
і хрумкаєш жвачку з порубаних крил?
На відстані серця від правди озонної
Так звурдити лжею калинову кров!
В криницю для спраглих сиропи дозовані
Вливаєш відром. Писарчук! Гранослов! —

звертається Іван Світличний з концтабору до вислужників.¹⁷

Від Симоненка і Горської, через Чорновола, Осадчого, Калинців, Стуса, Лупиноса, Бердника, Сверстюка, Романюка, Мороза, Руденка виходить на історичну сцену нова українська людина, без рабського плазування, без "щита". Безконечно можна цитувати рядки про рішучість і радість перемоги над собою, про те, що "смерти не боюсь я", про віру в краще майбутнє і перемогу правди.

Всіми силами намагаються поради знищити цю людину, фізично, по тюрмах і концтаборах та засланнях, а духово обчорнюючи її та приписуючи їй чужий родовід, плямуючи її чужим підкиднем. І тому так важливо, щоб ми всіми силами боронили її добре ім'я й її щиро народний родовід, щоб ми ріднилися з нею і не дали їй загинути. А в тому пізнанні, у тому утвердженні родоводу нової української людини, очищеної в радянському пеклі від всякої скверни, допоможе нам багато пізнання життєвого і творчого шляху лицаря, що боровся з ворогом безстрашно, без щита, — Олександра Довженка.

17. "Воскресіння Бояна", *Сучасність*, 7-8, 1979, стор. 45.

Олександр Архипенко в Тель-Авіві

Едуард Капітайкін

Ледве чи можна твердити, що творчість Олександра Архипенка не одержала належної оцінки за його життя. Передмову до каталогу його першої персональної виставки в німецькому місті Гагені 1912 року (мистцеві було тоді двадцять п'ять років) написав французький поет Гійом Аполлінер. Про його скульптури захоплено писали такі видатні особистості мистецького світу, як Блез Сандрар та Іван Голль. Дадаїсти цінували його твори за їхню яскраву пластичність.

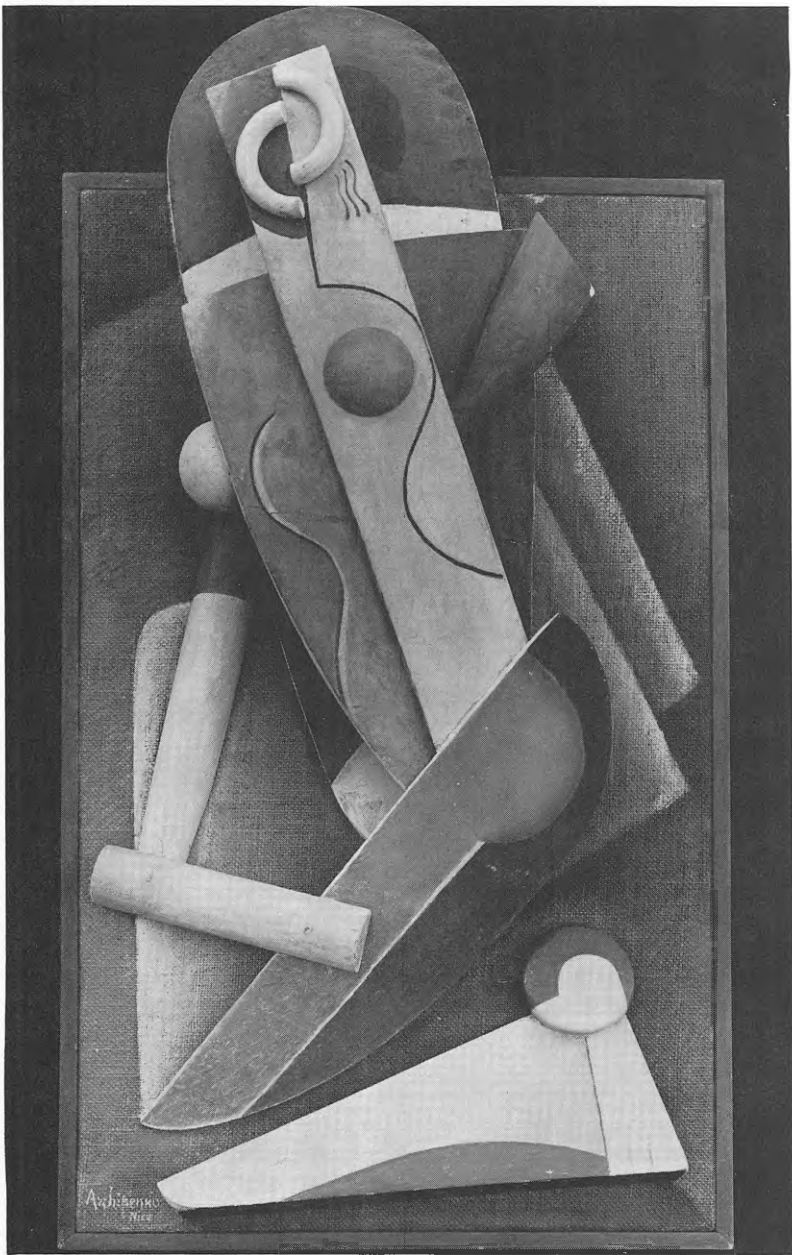
Однаке, це визнання з боку видатних мистців ще не означало, що творчість Архипенка знайшла зрозуміння й схвалення серед ширших кіл громадськості, навіть мистецької. Преса Франції, де мистець провів свої ранні роки, часто осміювала його. Револьюційна на той час мистецька діяльність Архипенка знайшла дещо більше зрозуміння в Німеччині. Мабуть, саме це призвело до того, що 1921 року він переїхав до Берліну, де одружився з німецькою скульпторкою Ангелікою Бруно-Шміц.

Протягом кількох десятиріч серед мистецької громадськості існувало радше інтуїтивне осягнення масштабу таланту й самобутності Архипенка, ніж справжнє усвідомлення його історичного значення й новаторства. Нині щораз більше відчувається й усвідомлюється значення неповторного внеску українського скульптора до розвитку сучасного мистецтва.

Дослідник Архипенкової творчості, американський мистецтвознавець Доналд Каршан, пише в статті, що її опублікував Тель-Авівський музей в каталозі *Архипенко. Ранні праці: 1910-1921*: "Архипенко був визнаний як один з найбільш новаторських та плідних мистців з нової генерації післяроденівських скульпторів, що їх поява позначила нову добу в історії скульптури".¹

Едуард Капітайкін народився 1938 року в Ленінграді. Скінчив Ленінградський інститут театру, музики та кінематографії. Працюючи в цьому ж інституті, оборонив дисертацію на звання кандидата мистецтвознавства. Спеціалізувався як театрознавець. Опублікував в СРСР близько 200 статей та кілька брошур. 1977 року виїхав до Ізраїлю, нині живе і працює в Єрусалимі.

1. Див. статтю Доналда Каршана в каталозі *Archipenko. The Early Works: 1910-1921* (Видання Тель-Авівського музею, 1981).

Жінка на колінах, 1914. З колекції Тель-Авівського музею.

Якщо Пабло Пікассо був засновником кубізму в живописі, то Олександр Архипенко втілював ідеї кубізму в скульптурі. Але кубізм не був єдиним мистецьким стилем його творчості. Він передбачив і накреслив також численні ідеї майбутніх конструктивістів. У творах Архипенка можна знайти перші обриси величезної кількості ідей, які надихали й зформували новітнє мистецтво.

Сам Архипенко твердив, що мистецтво не має бути ані реалістичним, ані ідеалістичним, ані формальним, але — *справжнім*: він розумів це в тому сенсі, що кожне наслідування природи є неправдою.²

У творчості Архипенка вражає саме ця справжність, вільна як від дрібничкового прагнення будь-що вразити глядача оригінальністю, так і від холодного, формального пошуку нових форм та метод.

Велика кількість творів Архипенка — серед них деякі найкращі — загинула в різні часи. Інші його твори розкидано по багатьох музеях та приватних колекціях. Цей факт набагато підносить значення виставки творів Архипенка, що відкрилася 1981 року в Тель-Авівському музеї. Уперше на одній виставці експоновано таку велику кількість праць з найпліднішого раннього періоду творчості Архипенка.

Олександр Архипенко народився 1887 року в Києві, де одержав мистецьку освіту і зформувався як особистість. 1908 року він приїхав до Парижу, де в той час вирувало художнє життя і голосно заявляло про себе молоде авангардне мистецтво. Беручи участь у виставках французьких авангардистів, він протягом двох років здобув собі певне ім'я: пошану й визнання з боку нечисленних і насмішки з боку численніших.

Мистець перейшов багато періодів своєї творчості. Але він ніколи не розривав цілком зв'язків з самобутньою національною школою. Зокрема, в його працях відчутний вплив іконопису. Це стосується й композиції, й кольорового вирішення (поєднання синього, зеленого, червоного кольорів) в його скульптурно-живописних портретах. Я наважуся твердити, що творчість Архипенка — оригінальна синтеза принципів іконопису та найвищих досягнень російського та європейського авангарду початку нашого сторіччя. Якщо до цього додати рідкісну художню переконливість і велику внутрішню силу його творів, не буде дивним, що його праці, виконані шістдесят-сімдесят років тому, дослівно приголомшують своєю новітністю, сучасністю. Здається, що це створене сьогодні. Фактично це означає, що Архипенко набагато випередив свою добу, і, може, саме через це лише нині прийшов той час, коли його творчість нарешті дістає належну й об'єктивну оцінку.

2. Там таки, стор. 26.

Жінка, що прикрашається, 1916. З колекції Тель-Авівського музею.

У Тель-Авівському музеї експоновано тридцять одну працю Архипенка з років 1910-1921. Більшість з цих творів належить музеєві, кілька — позичено музеєві на час виставки іншими власниками мистецьких творів.

Історія колекції, що належить музеєві, нагадує пригодницький роман. Багато праць Архипенка залишилися в Берліні, де мистець жив до переїзду до США 1923 року. (В Америці він жив до смерті 1964 року, але цей довгий період його творчості був, на жаль, не такий плідний). Архипенко вважав, що всі його ранні твори загинули під час війни (насправді, як бачимо, загинуло далеко не все), і навіть відтворював — часто за фотографіями — деякі свої ранні праці. На думку фахівців, ці пізніші відтворення поступаються перед оригіналами.

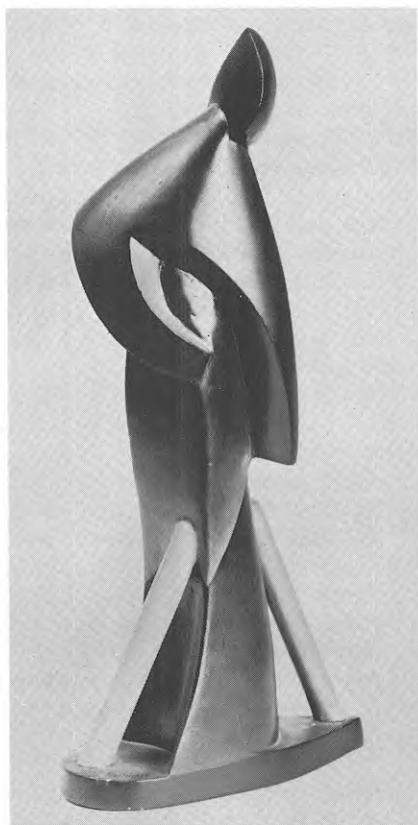
На щастя, Архипенко помилявся. Деякі з його ранніх праць — серед них найкращі — знайшлися далеко і від Берліну, і від Нью-Йорку — в Тель-Авіві. Сталося це так.

Року 1933 колишній директор Єврейського музею в Берліні Карль Шварц став першим директором щойно створеного Тель-Авівського музею. Він мав широкі зв'язки в мистецькому світі і серед колекціонерів мистецьких творів. Він звернувся до деяких зі своїх друзів з проханням позичити новому художньому музеєві в Тель-Авіві цінні художні твори. Найціннішу колекцію позичив музеєві молодий промисловець Еріх Геріц — єврей і сіоніст, власник відомої в Європі колекції творів авангардистів та імпресіоністів. Того ж таки 1933 року його колекція, що складалася з творів Дега, Ренуара, Макса Лібермана, Утрілльо та Архипенка, прибула до Тель-Авіву.

Сам Геріц невдовзі покинув Німеччину і оселився спочатку в Бельгії, а потім — в Англії. Після смерті Геріца 1955 року його родина, відповідно до його заповіту, передала його колекцію — п'ятдесят видатних мистецьких творів, включно з майже тридцятьма творами Архипенка, Тель-Авівському музеєві. Ще кілька творів Архипенка нині позичили музеєві спеціально для виставки сини Еріха Геріца.

Музей почав готувати експозицію творів Архипенка ще 1974 року. 1976 року до праці в музеї було запрошено відомого мистецтвознавця Доналда Каршана, який виконав дослідження творів Архипенка. Музей подбав про реставрацію тих творів, які були пошкоджені.

Щоб зрозуміти цінність експонованої нині в Тель-Авіві колекції Архипенка, слід знати, що всі твори цього блискучого майстра, що зберігаються в Центрі Помпіду в Парижі, в Музеї ім. Гугенгайма в Нью-Йорку та в кількох інших музеях світу (крім СРСР), узяті разом, не можуть ані за кількістю, ані за якістю конкурувати з експозицією в Тель-Авіві.

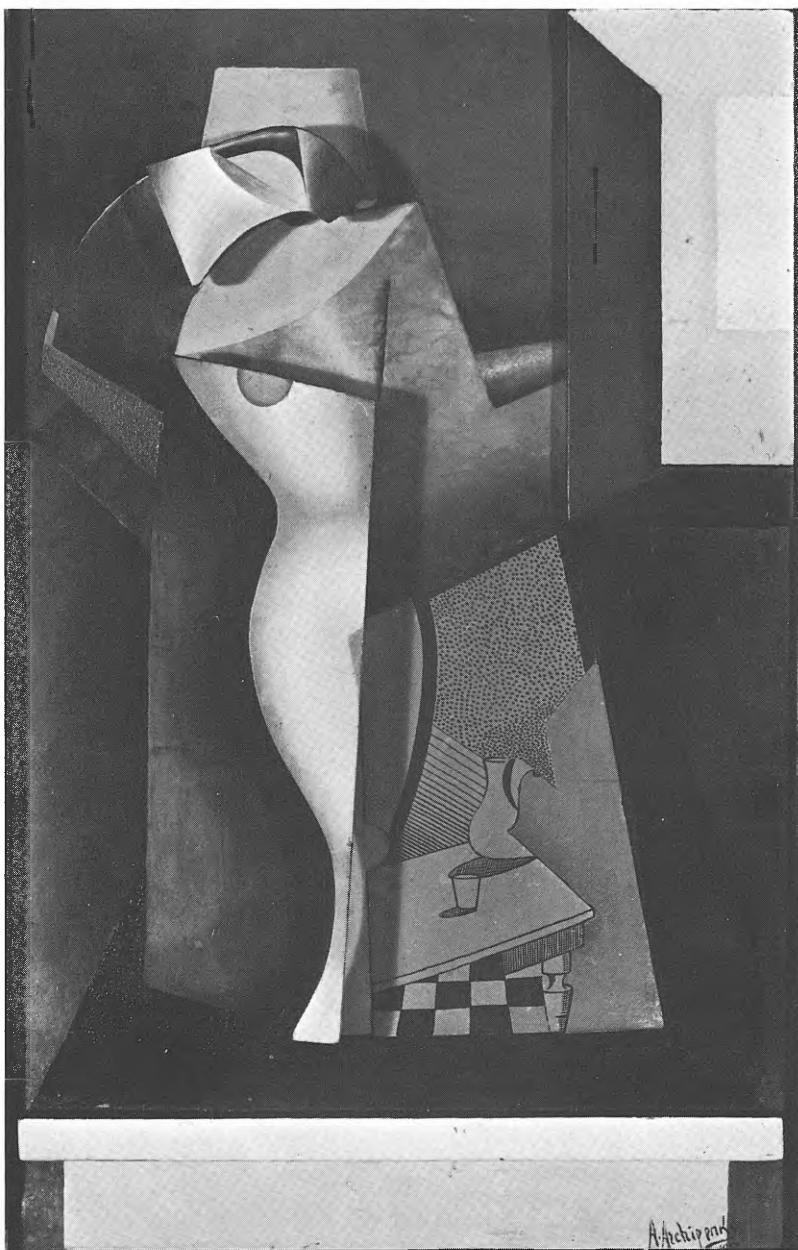

Солдат на прогулянці, 1917. З колекції Тель-Авівського музею.

Значення цієї виставки для вивчення і популяризації як творчості Архипенка, так і взагалі історії і досягнень модерного мистецтва — надзвичайне. Доналд Каршан такими словами підкреслив значення виставки:

Ознайомившись з колекцією Тель-Авівського музею, ми усвідомлюємо, що наше попереднє знання ранньої творчості Архипенка подібне до бачення лише верхньої видимої частини айсбергу. Унікальні композиції, різьбо-малюнки, пофарбовані в один або кілька кольорів скульптури, експоновані в Тель-Авівському музеї, кількісно перевершують всі праці [Архипенка] такого типу, які є в інших громадських інституціях [...].

Досі не можна було зробити вичерпної оцінки багатобічної ролі Архипенка в історії модерної скульптури. Протягом довгого часу Архипенко був всесвітньо визнаний як перший "скульптор-кубіст", як

Жінка в кімнаті, 1917. З приватної колекції Девіда та Луїзи Геріц.

Жінка у фотелі, 1918. З колекції Тель-Авівського музею.

мистець, що геометризував форми людського тіла і виявив їхню гранчастість (зокрема, "Жінка, що сидить", 1911), як перший експериментатор в наданні обтічності та в абстрагуванні людських форм (зокрема, "Чорний торс, що сидить", 1909, "фрагмент", 1909), як скульптор, який перший застосував методу порожнини в скульптурі і перший відкрив "негативні форми" (зокрема, "Прогулянка", 1912, "Велике склепіння", 1913). Однак, його центральне становище в історії створення композицій та ансамблів з багатьох матеріалів і в різьбо-малярстві досі було заховане внаслідок браку творів, які могли бути поважно проаналізовані та порівняні.³

Директор Тель-Авівського музею Марк Шепс також підкреслив значення виставки:

Нині лише нечисленні здатні оцінити величезну важливість цієї колекції і зрозуміти не лише конечність експонувати її, а й конечність публікацій, які дадуть дослідникам і аматорам мистецтва надзвичайно важливі відомості про творчість Олександра Архипенка, яка становить унікальний розділ в історії модерної скульптури.⁴

Виставку праць Архипенка відкрито в десятиріччя переїзду Тель-Авівського музею до нового, дуже модерного будинку на бульварі Царя Саула в Тель-Авіві. Нині музей планує перетворити виставку на постійну експозицію, яка має стати окрасою музею. Численні з найбільших світових музеїв звернулися до Тель-Авівського музею з проханням тимчасово експонувати твори Архипенка в світових столицях. Очевидно, з часом відбудуться й такі експозиції.

На жаль, організатори виставки Архипенка в Тель-Авіві, наслідуючи сумну "традицію" західного мистецтвознавства, називають мистця "російським скульптуром" і навіть ніде не згадують слова "Україна" або "український". Очевидно, проти цієї тенденції важко боротися, доки Україна в очах західної людини є лише південною частиною Росії.

У кожному разі, надзвичайно знаменно, що така велика кількість дуже цінних раннях праць Архипенка збереглася від знищення під час війни саме в Тель-Авіві. Адже нацисти в Німеччині боролися проти "занепадницького" авангардного мистецтва, і ті твори Архипенка, які під час війни залишилися в Німеччині, майже всі були знищені.

Виглядає, що тель-авівська колекція творів Архипенка спричиниться до поважних досліджень творчості українського мистця і до остаточного визнання його провідної ролі в новітній скульптурі.

3. *Archipenko. The Early Works: 1910-1921*, стор. 11.

4. *Там таки*, стор. 4.

У сорокові роковини протинімецької боротьби

Мирослав Прокоп

У Другій світовій війні українська справа опинилася в дуже важкому становищі. Всі українські землі окупували два ворожі українському народові імперіялістичні режими, а війна між ними точилася по суті за Україну, за її багатства, за її людські та природні ресурси. Кінцева мета того гігантського протиборства була ясна: німці прагнули перетворити Україну в колонію т. зв. вищої німецької раси, а Москва хотіла на завжди забезпечити за собою панування над українською провінцією.

У таких умовах не існувало на Україні в роках 1941-45 жадного місця для будь-якої незалежної української політики, яку б можна було узгодити з політикою окупантів. Німці з перших днів війни розкрили свої завойовницькі пляни. Вони розстріляли і замучили голодом сотні тисяч полонених Червоної армії. На початку липня 1941 року вони заарештували Ярослава Стецька та інших діячів, які проголосили у Львові відновлення державности України. 1 серпня того року німці оголосили декрет про приєднання Галичини до Генерального губернаторства Польщі, а слідом за цим решту українських земель назвали "райхскомісаріатом" і поділили їх на окремі провінції німецької колоніальної адміністрації. 15 вересня Гестапо провело масові арешти членів ОУН під проводом Степана Бандери по всій Україні та в Німеччині. Їх посадили до концентраційного табору в Авшвіці, де двох братів Бандери зразу знищили. У грудні 1941 року німці розгромили групу діячів ОУН під проводом Андрія Мельника в Києві, при чому частину з них розстріляли: Олену Телігу та її чоловіка Михайла, Івана Рогача, Ореста Чемеринського-Оршана, Миколу Кузьмика, Петра Олійника та інших.

Погром німецьких окупантів проти носіїв української самостійницької думки чи діячів культури проводився разом з необмеженим грабунком хліба та інших матеріальних благ України, з насильними вивозами працездатного населення, головним чином молоді, на рабські роботи в Німеччині, з забороною освіти, за винятком початкових клас навчання першого ступеня, підпорядкуванням церковної ієрархії т. зв. гебітскомісарам, публічним

вішанням людей за фактичний чи здогадний опір владі та таке подібне. У містах і селах України були тоді вивішені великі портрети Гітлера з підписом "Гітлер-визволитель", а по всій українській землі шалів безоглядний німецький терор. Сталін не міг бажати собі кращого союзника.

Після Сталінграду, коли вже німці відступали і коли їхня поразка починала виглядати щораз неминучішею, деякі німецькі кола пробували (тактично) дещо міняти курс своєї політики стосовно неросійських народів СРСР. Виявом цього стало м. ін. утворення української Дивізії "Галичина" та, в умовах вже цілковитої німецької катастрофи, Української національної армії та Українського національного комітету. Немає сумніву, що українські вояки, які йшли у ті військові формації, керувалися бажанням служити українській батьківщині, а не III Райхові. Після трагедії під Бродами, деякі з них перейшли до УПА і, таким чином, підсилили її своїм військовим знанням і зброєю. Проте, з політичного погляду ті концепції були помилкові. Після вчинених німцями на Україні злочинів і, з огляду на наближення їхньої поразки, вони не могли стати нашими союзниками.

У таких умовах, єдиною відповіддю українського народу на німецьку окупаційну політику могла бути лише самооборона та самоорганізація народних мас для збереження того, що можна було зберегти в галузі народного господарства, освіти, культури, організації церковного життя. Якщо йдеться про самостійницьку політику, з виразним спрямуванням до державної незалежності України, то її можна було вести тільки засобами підпільної та повстанської боротьби.

Не краще виглядала українська проблема по другий бік німецько-більшовицького фронту. В Москві також не було місця для України як самостійного фактора в боротьбі проти німецьких агресорів. У виданій Академією Наук УРСР *Історії Української РСР* (Київ, 1958, т. II, стор. 524) читаємо, що, коли почалася німецько-радянська війна, "7 липня ЦК КП(б)У, РНК і Президія Верховної Ради УРСР, перетворюючи в життя постанову ЦК ВКП(б), опублікували звернення, в якому говорилось: «Настав час, коли кожен, не шкодуючи життя, готовий до кінця виконати священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом»".

Про яку "батьківщину" і про який "народ" тут ідеться? Звичайно, про "радянську" батьківщину і про "радянський" народ, отже про ті символи, за ширмою яких Москва вчинила вже до того часу жажливі фізичні і духовні знищення, організувала штучний голод, масовий погром української культурної верхівки, з керівними кадрами КПУ включно. Щойно після того, як на радянсько-німецькому фронті почався катастрофічний провал, з Москви пішла

вказівка висувати псевдопатріотичні українські гасла оборони рідної землі. Тоді до цієї справи притягли діячів української культури, яких не встигли перестріляти в 1930-их роках, тоді з'явилися ордени ім. Богдана Хмельницького та інші пропагандистські трюки, що мали утворити враження про Україну, як партнера в боротьбі з гітлеризмом. Проте, таким партнером Україна не стала. Українські вояки і старшини Червоної армії сотнями тисяч гинули в обороні своєї землі проти гітлерівського варварства у трагічній свідомості того, що таким чином вони водночас утривають панування Москви над Україною.

II

Як виглядали по обидва боки фронту українські національні сили, яких можна було б уважати виразниками вільної волі українського народу і носіями боротьби за державну незалежність України, без будь-якого пов'язання з плянами і діями окупантів?

На центральних і східних землях України такі сили у значній мірі були знищені у 1930-их роках, а ті, хто залишився живими, опинилися віч-на-віч з новим безоглядним окупантом. Вести боротьбу за державну самостійність легальними засобами в умовах німецького терору вони не могли, а на нелегальну дію вони не спромоглися, за що зрештою їх ніяк не можна обвинувачувати: після погромів 1930-их років, ті люди не мали ані організаційної мережі в терені, ні досвіду підпільної роботи. Тому праця активної частини українського населення Наддніпрянщини, зокрема тієї інтелігенції, що змогла врятуватися, виявилася, в основному, в організації тих ділянок культури, релігійного життя, освіти, преси, народного господарства, які дозволялися окупантами. Але й ці зусилля спрямовані на побудову окремих клітин автономного життя були відважні, жертвенні. Так-м. ін. відродилася ієрархія та структура Української Православної Церкви. Але для чисто політичної діяльності виразно самостійницького типу, звичайно, нелегальної, ініціатива мусіла прийти з українського Заходу, значить від західних українців. Такими трагічними результатами і такою дорогою ціною український народ заплатив за погроми, які Москва вчинила на Україні за перші два десятиріччя свого панування.

Про які західноукраїнські політичні сили тоді йшлося?

Щоб відповісти на це питання, треба насамперед зупинитися на хвилину над тим, що уявляв собою західноукраїнський політичний світ, яка була його анатомія на початку Другої світової війни.

Відомо, що до 1939 року в умовах польської окупації та на еміграції, частинно під румунською окупацією та на Закарпатті,

діяли українські політичні партії чи групи широкого політичного профілю: соціалісти, націонал-демократи, католики, які всі за ідеологічно-світоглядowymi критеріями були демократичними угрупованнями. Гетьманців і націоналістів треба у цьому пляні зарахувати до груп авторитарного спрямування, що, зрештою, в умовах тодішньої глибокої кризи західноєвропейської демократії міжвоєнного періоду було природним. У 1930-их роках націоналістичний табір пішов у цьому напрямі ще далі, точніше від авторитаризму і критики демократії до ідеологічного конформізму та намагання не тільки здобувати впливи в суспільстві — що є природне для кожної політичної сили — але також опанувати і контролювати суспільство. Це були вже риси т. зв. всеосяжності, інтегральності чи, як пізніше цю течію названо в соціологічній і політичнонауковій літературі — тоталітаризму. Цю філософію сприйняла не тільки ОУН, але також і легальна формація націоналістичного руху, що діяла у західніх областях під польською окупацією, а саме Фронт національної єдності під проводом Дмитра Палієва. Тільки під час Другої світової війни ОУН під проводом Бандери зробила крутий поворот до демократизації та філософського плюралізму, отже до нових програмових позицій, що їх вона кодифікувала на своєму III Великому надзвичайному зборі в серпні 1943 року. До цього я згодом ще повернуся.

Якщо йдеться про тактику боротьби — бо мета в усіх була одна, себто, самостійна українська держава — то всі партії, за винятком ОУН, визнавали тільки легальні засоби боротьби, в результаті чого вони допускали в своїй тактиці еволюційний, ступеневий шлях до самостійності, наприклад, через автономію. ОУН же це відкидала. Її тактикою було те, що називаємо *action directe*, себто чинна боротьба за самостійність революційними засобами. І тому ОУН діяла як нелегальна, підпільна організація.

Було тільки одне, що в 1920-их і 1930-их роках нашого сторіччя об'єднувало всі українські політичні партії та організації: вони чекали на війну, як на нагоду для розгорнення боротьби за незалежність. А оскільки єдиною ревізіоністською силою у післяверсальській Європі, яка прагнула до зміни статус кво, і мала для цього засоби сили, була Німеччина, то на неї розраховували всі українські політичні групи, незалежно від їхніх програм і світоглядів.

Вересень 1939 року, коли Червона армія зайняла західні області України, створив межову ситуацію для всіх організованих українських політичних сил. Продовжувати політичну діяльність легальними засобами стало тепер неможливо, тому перед тими групами руба повстала дилема: або переходити на нелегальні, підпільні методи боротьби, або перестати існувати. Легальні партії, дарма, що мали тисячі організованого членства, вибрали

другий шлях. На полі бою залишилися тільки ОУН, тоді ще єдина організація, що від лютого 1940 року розкололася на дві фракції, які популярно назвалися бандерівцями та мельниківцями.

Я сказав уже, що ані у пляхах Берліну, ані Москви не було місця для України, як самостійного політичного фактора. Але тоді для України не знайшлося такого місця також і у політиці західних демократій. У міжвоєнний період вони ждали на похід Гітлера проти СРСР, при чому Україну розглядали як головний терен його експансії. Таким чином вони надіялися відвернути увагу Гітлера від Заходу. Коли ж Гітлер розсварився зі Сталіном, а західні демократії стали союзниками СРСР, вони дивилися на Україну, як на сферу панування Росії.

Такий розподіл міжнародних сил створив для української визвольної справи тривалу декон'юнктуру під час Другої світової війни. Не існувало тоді ніякої сторонньої сили, яка була б зацікавлена допомогти нашому народові вийти на сцену міжнародного життя, як незалежний самостійний фактор.

Проте, не зважаючи на це, Україна не стала "непроблемою" у ті роки і з'явилася таки на карті світу, як самостійний суб'єкт.

III

Таким чином ми підходимо до питання організованої революційної боротьби проти німців, як вияву української самостійницької політики в умовах німецької окупації України. Поки, однак, це сталося, трапився один епізод, точніше кажучи, була спроба довести до відома світу про існування української проблеми, як самостійного чинника. Я говорю тут про заяву, яку 1 вересня 1939 року, себто у день початку німецько-польської війни, склали в Парижі від імені екзильного уряду УНР В'ячеслав Прокопович і Олександр Шульгин, і в якій вони заявили про свою солідарність з Польщею та західними союзниками.

У півофіційній екзильного уряду УНР в Парижі *Тризубі* надруковано 1 вересня 1939 року документ, в якому м. ін. говориться:

Сьогодні вранці німецьке військо почало загальний наступ на Польщу... Ми — разом з Францією, Англією і Польщею. Оддаючи себе на їх оборону, ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право власного народу на державну самостійність.

Слід згадати, що тоді теж заяву лояльності до Польщі склав в польському сеймі іменем Української парламентарної репрезентації також її голова Василь Мудрий.

На жаль, заява уряду УНР в Парижі залишилася тільки історичним документом, поскільки практичних політичних дій уряд УНР слідом за цим не почав. Правда, по другий бік фронту отаман Тарас Боровець-Бульба почав організувати в 1941 році

Поліську Січ, яка згодом в 1942 році діяла під назвою Поліська Січ — УПА. Проте, ширших розмірів ця політична і збройна формація не досягла. Вирішальним фактором у протинімецькій, а згодом протибільшовицькій боротьбі, стала ОУН під проводом Бандери. За її ініціативою 30 червня 1941 року у Львові проголошено відновлення державности України, що було без сумніву виявом самостійницької української політики в існуючих тоді умовах.

Відомо, що та подія мала теж чимало слабкостей. Самостійність проголосувала одна політична організація, властиво одна частина тієї донедавна ще єдиної ОУН, в той час як треба було це зробити іменем Народних зборів, що їх діячі ОУН скликали для цієї мети. Ті збори повинні були також вибрати голову утвореної тоді влади, замість того щоб його призначав провідник однієї організації, значить Бандера. Проте, як згадано вже в іншому місці,¹ названі недоліки не міняють важливости Акта 30 червня 1941 року. Він був конче потрібен в час, коли з українських земель повтікали більшовики і з'явилися німці з власними плянами щодо України. У такій ситуації українці, які сторіччями вели боротьбу за незалежність, були зобов'язані сказати своє слово. ОУН невинна в тому, що тільки вона взяла тоді ініціативу у свої руки, дарма, що форма тієї дії залишала бажати кращого. Некорисним було й те, що в результаті розколу в ОУН друга її фракція у проголошенні самостійности участі не брала і навіть поставилася нег'ативно до цього акта. Це утворило враження конкуренційної боротьби двох фракцій ОУН і не сприяло піднесенню престижу Акта 30 червня. Проте, і з цими недоліками він залишився, як вияв волі українського народу, його прагнення до самостійности. І, що дуже вимовне, так його прийняли німецькі окупанти, в чиїх плянах не було місця для української держави. Тому вони й арештували Стецька і Бандеру та вимагали від них скасувати проголошення самостійности.

Серед критичних оцінок Акта 30 червня зустрічається сьогодні обвинувачення в тому, що воно, мовляв, викликало масовий перехід в німецький полон тисяч українських вояків Червоної армії, які, нібито, повірили, що твориться українська держава. Серйозних доказів для цього немає, і загалом, це поверхова сугестія. Відомо, що з перших днів війни, вояки Червоної армії всіх національностей здавалися масово в полон, бо їм остогид радянський режим і вони не хотіли за нього боротися. Становище змінилося радикально тоді, коли стало відомо, що німці знищують полонених. За даними *Енциклопедії Британіки* (вид. 1960 року, т. 23, стор. 791-W, 791-X), армії німецького генерала Гудеріана, у перший день війни, пробілися на 80 кілометрів на

1. *Сучасність*, ч. 7-8, 1981, стор. 124, 125.

відтинку Берестя Литовського, а п'ять днів згодом, 27 червня, досягли Менська, на відстані в 320 кілометрів у глибині радянської території. До половини липня німецькі війська пройшли понад 600 кілометрів. За тих три перші тижні війни вони захопили в полон сотні тисяч вояків Червоної армії різних національностей. Ясно, що на них не могла мати впливу інформація про Народні збори в домі товариства "Просвіта" у Львові, зрештою, вона до них не могла дійти.

Можна, натомість, розуміти доречність критики окремих виступів і заяв, які сьогодні з'являються в пресі організації Визвольного фронту з приводу відзначування тих роковин. Надто багато там перебільшень, інколи навіть неправди. Наприклад, Стецька там представляють, як останнього прем'єра самостійної України. Це не відповідає історичній правді. В Акті проголошення самостійності у Львові виразно говориться, що:

На західних землях України твориться Українська Влада, — яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві.²

Відомо, що такий уряд не міг утворитися у столиці України, отже покликана до життя у Львові влада не могла йому підпорядкуватися. Але водночас не вийшло ніякого правного акта, яким правлінню Стецька були б передані всі повноваження уряду всієї України.

Коли наприкінці вересня німецькі війська ввійшли до Києва, не було на місці організованих українських сил, які могли б або уважали доцільним проголосити відновлення української державності. Проте, короткий період перших тижнів німецької влади в Києві, коли окупанти не встигли ще провести цілковитий контроль життя столиці, українські діячі Києва використали для утворення в жовтні 1941 року Української Національної Ради, яку очолив Микола Величківський, і яка, в політичному сенсі, також свідчила про прагнення українського народу до державної незалежності. Ініціаторами цієї акції були діячі ОУН під проводом Мельника, за що їх швидко зустріли німецькі репресії, при чому, деякі з них заплатили життям, про що вже згадано вище. Київська група діячів ОУН під проводом Бандери не взяла участі в тій ініціативі, поскільки більшість з них німці 15 вересня заарештували.

Ліквідація німцями львівської і київської спроб українців виступити господарями своєї землі, поставила на порядок дня

2. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. (Видання Закордонних частин Організації українських націоналістів, 1955), стор. 57.

проблему організації опору німецьким окупантам підпільними, а згодом збройно-повстанськими засобами. Коли я говорю про цей тип боротьби, я маю на думці передусім дії, які вела ОУН під проводом Бандери. (В результаті арешту Бандери, цією частиною ОУН керував до травня 1943 року Микола Лебедь, а від того часу аж до 5 березня 1950 року, себто до своєї смерти в боротьбі з більшовиками, Роман Шухевич). Цим я не хочу сказати, що діячі другої частини ОУН під проводом Мельника, не вели боротьби проти німців. Вони, як щойно згадано, подали ініціативу для утворення Української Національної Ради в Києві, після чого деякі з них перейшли в підпілля, наприклад, Ярослав Гайвас, Олег Штуль, Олег Кандиба-Ольжич, який загинув в німецькому концетраційному таборі в 1944 році. Деякі з діячів тієї фракції ОУН співпрацювали з УПА під проводом отамана Тараса Боровця-Бульби, вони також мали свої військові табори в південній Крем'яничині та Володимирщині. Але сам голова Проводу українських націоналістів (ПУН) полковник Мельник та інші члени ПУН жили легально в умовах німецької окупації України аж до січня 1944 року, коли їх Гестапо заарештувало і перевезло до концтабору. Тому не виявила себе та частина ОУН ніякими офіційними виданнями чи іншими діями протинімецького характеру. Хоч на своїх конференціях ті її члени, які залишалися в підпіллі і вели організаційну працю, виносили рішення про те, що "треба послідовно протиставитися розбудові німецької системи в Україні", про "виконання політично-революційної роботи", про те, що на потребу дня є "продукція друкованого слова" і таке подібне.³

З цих причин, коли я тепер вестиму розповідь про підпільну боротьбу ОУН проти німців, я буду говорити про дії її бандерівської частини. При цьому я спираюся на численну підпільну документацію того часу, як також і на особисті переживання.

Треба ще згадати, що, як і на Наддніпрянщині, в західніх областях, особливо в Галичині, де німецький терор був дещо слабший, легальними засобами велася широка громадська діяльність в рамках окупаційних законів. Вона виявилася в розбудові Українським центральним комітетом низових клітин адміністрації, широкої мережі різних господарських, культурних і освітніх установ. Серйозним фактором української сили була там Українська Католицька Церква, а мужні пастирські послання її голови митрополита Андрея Шептицького увійшли в нашу найновішу історію не тільки як документи релігійного, але й політичного характеру.

3. Ярослав Гайвас, "Переламовий рік", ОУН 1929-1954 (На чужині, 1955), стор. 286-287.

IV

У протинімецькій боротьбі ОУН в 1941-44 роках треба назвати таке окремі етапи та вияви діяльності, що йшли хронологічно або теж паралельно:

1. Організація підпільної мережі в окремих областях України. Головною базою для тих акцій була Галичина, Волинь і Полісся, а пізніше, вже на переломі німецької і більшовицької окупацій, також Лемківщина і Посаяння. Початки організації підпілля були важкі, поскільки, як згадано, велике число провідних кадрів тієї ОУН німці заарештували 15 вересня 1941 року. У західніх областях, де традиція ОУН була довша, можна було спиратися на врятовані від арештів кадри. На Наддніпрянщині перші підпільні мережі будували ті члени похідних груп, які не попали в руки Гестапо, і нові кадри, що їх вислав туди провід з Галичини. Там головними центрами дії стали Київ і Дніпропетрівське, а далі Донбас, Крим та Одеса, при чому Дніпропетрівський центр втримався найдовше. Тут доречно буде додати, що у винищувальних акціях проти членів ОУН на Наддніпрянщині, Гестапо мало тривалого союзника в особі залишених в підпіллі працівників НКВД, які зручно пролізали в органи німецької окупаційної влади під виглядом перекладачів, секретарок, коханок, шоферів, і зокрема у допоміжну "українську" поліцію, до т. зв. "чорних" (з огляду на їхню уніформу з чорними смужками). Ті німецькі коляборанти і здебільшого агенти НКВД найбільше прислужилися німцям у поборюванні українського визвольного підпілля.

Сьогодні є час назвати принаймні декого з тодішніх діячів ОУН на Наддніпрянщині, тим більше, що чимало з них загинули згодом в боротьбі проти німців або більшовиків. Зрозуміло, що цей список буде дуже неповний та що прізвища багатьох видатних учасників протинімецького підпілля залишилися невідомі. Київ: Дмитро Мирон-Орлик, Петро Сак-Могिला, Дмитро Маївський, Дмитро Булат, Ярослав Хомин, Надія Романів, Наталія Винників, а також автор цих рядків. Дніпропетрівське: Зиновій Матла, Василь Кук, Омелян і Катерина Логуші, Петро Дужий, Сергій Шерстюк, Ганна Максимець, Цица. Донбас: Євген Стахів, Іван Клим, Володимир Нофенко, Степан Держко. Крим: Степан Тесля, Іван Янчишин, Михайло Любак, Роман Бардахівський, Степан Ванькевич. Одеса: Тиміш Семчишин. Ще в жовтні 1941 року загинув в Миргороді від рук Гестапо Микола Лемик, який в жовтні 1933 року вбив у Львові представника консульства СРСР на знак протесту проти голоду на Україні.

У Галичині і на Волині цей перелік провідних діячів підпілля ОУН, що брали участь у протинімецькій боротьбі, дуже довгий, тому вибираю тільки деякі прізвища: Іван Климів-Легенда, Михайло Степаняк, Василь Охримович, Роман Кравчук, Дарія

Ребет, Дмитро Грицай, Ярослав Старух, Олекса Гасин, Микола Арсенич, Олександр Луцький, Василь Турковський, Іван Равлик, о. Іван Гриньох, Євген Врецьона, Михайло Палідович, Василь Сидір, Зиновій Марцюк, Іван Бутковський, Іван Еліяшевський, Юліян Петречко, Євген Пришляк, Ярослав Федик, Григорій Васькович, Роман Галібей, Володимир Білінський. Волинь: Дмитро Клячківський, Ростислав Волошин, Яків Бусел, Олександр Бусел, Йосип Позичанюк, Сонар (пс.). Німеччина, точніше, Берлін і Відень: Володимир Федак, Нестор Процик, Юрій Лопатинський, Василь Безхлібник, Дам'ян Кордуба, Омелян Антонович, Ростислав Сочинський, Іван Хамуляк, Мирослав Навроцький, Галя Столяр, Олена Вітик, Ліда Укарма, Мирослав Болюх, Євген Гарабач, Богдан Трусевич. Якщо йдеться про провідних діячів ОУН того часу, які рівночасно посіли найвидатніші пости в УПА, то тут треба назвати Романа Шухевича, Головного командира УПА і його попередника на цьому посту, згаданого щойно Дмитра Клячківського. Слід також додати, що у цьому списку осіб не названо нікого з тих діячів ОУН, які вже 15 вересня 1941 року були заарештовані німцями і провели наступні роки в німецьких концтаборах, в результаті чого не могли брати участі в боротьбі на рідних землях. Серед них є дуже багато видатних членів ОУН. Варта також згадати, що під час німецької окупації України з нашим протинімецьким підпіллям співпрацювали деякі діячі донедавна легальних українських політичних партій, наприклад, голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Василь Мудрий, а також окремі громадські діячі з різних областей України, які згодом стали співтворцями УГВР: Кирило Осьмак, Василь Потішко, Йосип Позичанюк, Іван Вовчук, Ярослав Біленький, о. Микола Галаянт, Петро Чуйко, Павло Турула, Зенон Пеленський та інші.

2. Паралельно з розбудовою підпільної мережі ОУН ішло визначення її завдань. Тут на першому місці поставлено вимогу бути виразником боротьби за державну самостійність України з яким спрямуванням боротися не тільки проти німців, але також проти нашого історичного московського ворога. Ця тенденція проходить червоною ниткою через усі публічні заяви та акції ОУН і всього визвольного підпілля. Свідченням цього є сотні періодичних і неперіодичних видань, звернень та листівок з того часу. Це становище ОУН було чітко визначене м. ін. у Постановках III Конференції ОУН 17-21 лютого 1943 року, в яких говориться:

Україна знайшлася в сучасний момент між молотом і ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви і Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт... Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї

співпраці з іншими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу, і на цій площині шукати спільних інтересів західніх і східніх народів у спільній боротьбі проти німецько-московського та інших імперіялізмів.⁴

А в офіціозі Проводу ОУН *Ідея і чин* того часу читаємо:

Для українського народу немає жадної різниці між т. зв. УРСР, що за брехливим ширмою означає московську колонію, і колоніальним німецьким Райхскомісаріатом. Тому обом цим системам вивідає український народ нещадну боротьбу та протиставляє їм ідею Української Самостійної Соборної Держави (УССД), як ідею національного відродження, політичної і соціальної свободи українських народних мас.⁵

Такі з'ясування нашого ставлення до Берліну і Москви та наших завдань, що були схвалені на III Конференції ОУН, увійшли також у Постанови III Великого надзвичайного збору ОУН, що, як згадано, вже відбувся через півроку. Вони були свого роду продовженням становища, яке було прийняте на II Конференції ОУН у квітні 1942 року. Таким чином у площині політичної програми та нашого ставлення до сторонніх сил, передусім до воюючих на Сході Європи імперіялістичних режимів, ОУН і все українське визвольне підпілля творили в той час третю, незалежну українську політичну силу, у протиставленні до обох окупантів. Завдяки тому Україна не стала причіпом до жадного з них і виступила як самостійний політичний фактор у міжнародних взаєминах. Такою чіткою позицією наше визвольне підпілля могло успішно протидіяти німцям і більшовикам, які намагалися поборювати нас як, мовляв, найманців чи союзників чужих сил. У своїй пропаганді Москва називала ОУН і УПА "німецько-українськими націоналістами", а Берлін лаяв нас як "союзників Сталіна". А втім, наша платформа боротьби проти обох окупантів була передумовою успіху ОУН на Наддніпрянщині, де в більшій мірі, ніж у Галичині, люди відкидали і німецький гітлеризм, і московський комунізм, як антинародні системи.

3. Завдання ОУН і всього визвольного підпілля не вичерпувалося тільки тим, щоб бути виразником самостійницької думки. Як дієва, організована революційна сила, ОУН мусіла висувати гасла і програму боротьби, які були б тісно пов'язані з тим, чого прагнули народні маси і за що вони були готові вести боротьбу. Найактуальнішими вимогами такого характеру під час німецької

4. *ОУН в світлі постанов...*, стор. 77.

5. М. В. Вировий, "Революційний фронт українського самостійництва. Розвиток і стан націоналістичних сил та наші спроможності", *Ідея і чин*, ч. 2, 1943, стор. 6.

окупації була потреба організації самооборони населення України перед двома найбільшійшими виявами німецької політики: перед ловленням людей на невольничі роботи в Німеччині і перед грабунком хліба та інших матеріальних благ. Найбільше цей терор відчувався на Наддніпрянщині, та особливо на Поліссі і Волині, зокрема в міру активізації більшовицького партизанського руху, який здебільшого пляново провокував німецькі репресії проти учасників української національної боротьби. Цей тип німецького терору змусив українське визвольне підпілля переходити від підпільних до повстанських методів боротьби, себто до боротьби Української повстанської армії.

Про цю нову форму дій читаємо в органі ОУН *Ідея і чин* за 1943 рік:

Вже по рокові німецької окупації, доведене до краю гітлерівським терором, арештами, розстрілами провідних людей, ловленням та вивозом до Німеччини на повільну смерть молоді, паленням сіл за мнимий зв'язок з більшовицькими партизанами, безприкладним економічним визиском, непосильними панщизняними роботами, биттям, знущанням та наругами — населення України зрозуміло, що тільки організована збройна самооборона зможе охоронити його перед фізичним знищенням, яке плянує ворог та охоронити його здобуток перед цілковитим пограбуванням.⁶

Першим організатором УПА, під назвою Поліська Січ — Українська повстанська армія був отаман Тарас Боровець-Бульба. Перші відділи тієї формації він створив напередодні німецько-радянської війни в районі Олевська, тепер Житомирської області, для боротьби проти більшовиків. Під кінець 1941 року німці примусили Бульбу розпустити відділи, після чого з частиною своїх людей він перейшов в підпілля для боротьби проти німців і більшовицьких партизан. У серпні 1943 року його частини кількісно в 180 чоловік були роззброєні відділами УПА, що були створені з ініціативи ОУН під проводом Бандери.⁷ Після того Бульба створив нову збройну формацію — Українську народно-революційну армію (УНРА), з якою співпрацювали деякі діячі ОУН під проводом Мельника, а також політична група Івана Мітринґи — Українська народно-демократична партія, які однак ширшої діяльності в боротьбі проти німців не розгорнули.

Якщо йдеться про УПА, ідею утворення якої подала ОУН під проводом Бандери і яка користувалася підпільною мережею тієї організації, то ця УПА включала в собі, зокрема у командному

6. А. С. Борисенко, "На шляхах збройної боротьби. Українська Повстанська Армія (УПА)", *Ідея і чин*, ч. 5, 1943, стор. 16.

7. Полк. М. Омелюсік, "УПА на Волині в 1943 р.", *Літопис УПА*, (Торонто, 1976), т. 1, книга 1, стор. 38.

складі, людей незалежно від політичних переконань, чи безпартійних (старшини армії УНР) та мала загальнонаціональний характер. За весь час свого існування вона ніколи не була збройним раменем чи інструментом політики ОУН.

4. Згаданий щойно характер взаємин між ОУН і УПА був одним з результатів тих ідейно-програмових змін, що сталися в ОУН під час німецької окупації України. Попередньо вже було сказано, що український націоналістичний рух, який формувався у західніх областях України та на еміграції, засвоїв в 1930-их роках деякі риси, що кваліфікували його в групу модних тоді в Західній Європі течій авторитарного характеру. У такому стані ОУН застала німецько-радянська війна, що привела до зустрічі працюючих у протинімецькому підпіллі членів ОУН з народними масами Наддніпрянщини. Там вони швидко переконалися, що чимало з їхніх світоглядових та програмових положень не є придатні в новій дійсності, а деякі прямо чужі нашому народові, і що тому їх треба міняти. Ці проблеми, що далеко виходять поза межі цієї статті і вимагають ширшої аналізи, доведеться з'ясувати дуже схематично.

Отож перше, з чим зустрілися члени ОУН на землях Наддніпрянщини вже в перші тижні війни, було питання, за яку Україну вони ведуть боротьбу. Боротьба за самостійну Україну цілком задовольняла українців західніх областей, які приймали за самозрозуміле те, що самостійна українська держава розв'яже всі їхні національні, політичні і соціальні проблеми. Але цього ніяк не вистачало в зустрічі з українцями Наддніпрянщини. Вони хотіли ближче знати, як виглядатиме та самостійна Україна, який буде її державний устрій, якими громадянськими правами будуть користуватися жителі української землі, незалежно від національності, значить включно з меншостями, як будуть розв'язані соціальні проблеми у тій державі, на яких принципах буде побудована її економіка, що буде з власністю на землю, хто буде власником заводів, хто ними керуватиме і хто користуватиметься їхніми зисками, врешті, яку роль у державі застерігає собі сама ОУН, точніше, чи треба сподіватися влади українських націоналістів як єдиної партії, і таке подібне.

Зустрівшись з таким широким колом питань, треба було поступово ревізувати, доповнювати або усувати те, що було досі в програмі і гаслах ОУН. Насамперед більшої уваги вимагали соціально-економічні питання. Правда, у програмі ОУН, схваленій на першому її конгресі у Відні в 1929 році, а також на II Великому зборі ОУН у Кракові у квітні 1941 року, про ці питання написано чимало, і сказано там ставило ОУН у спектрі політичних партій Заходу — наліво від центру, отже в коло соціалістичних партій (націоналізація важкої промисловости, транспорту, банків, кооперативна і обмежена приватна власність, втручання держави в

окремі галузі життя суспільства). Проте, у зустрічі з життям, ці питання вимагали більшої деталізації.

Багато складнішою була проблема державного устрою, політичних свобод і ролі ОУН в державі. Згадані щойно I Конгрес Українських націоналістів 1929 року і II Великий збір ОУН, який відбувся в квітні 1941 року, а також II Конгрес, який відбувся в Римі в серпні 1939 року і на якому ОУН ще була об'єднана і очолював її, після смерті Євгена Коновальця, Андрій Мельник, давали проект державного устрою, що його можна уважати корпоративним, з правлячою в державі однією партією, як виразником народних інтересів, з обмеженими громадянськими правами. У самій ОУН зберігався провідницький принцип, а разом з цим культ провідника ОУН як вождя всього народу. (Цікаво, що на I Конгресі за життя Коновальця поняття культу провідника в устрій ОУН не було внесено).

У постановах I Конгресу Українських націоналістів говорилося, що ОУН "побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности і монократизму", а в Постановах II (краківського) Великого збору читаємо, що ОУН бореться "за організацію української держави на основах сильної влади, сильної армії і фльоти та одної політичної організації провідного активу".⁸ А в устрою ОУН, схваленому на II (римському) Конгресі 1939 року, говориться, що "Голова ПУН, як керманіч і репрезентант визвольних змагань Української Нації — є її Вождем".⁹

Зрозуміло, що такий проект державно-політичного устрою міг насторожувати підсоветських громадян. Владу однієї партії вони впізнали впродовж більше, як 20 років. Пропозиція єднатися довкола одного вождя нації також не могла здобути їхньої прихильности, тим більше, що розколені тоді дві частини ОУН пропонували двох кандидатів на цю посаду (Мельника і Бандеру). Не міг також задовольнити світоглядний конформізм, хоч і ідеалістичного спрямування, бо вкупі з цим ішли такі риси як доктринерство, сектанство, нетолерантність, фальшивий месіанізм, які молодий організований український націоналізм з легкої руки перехопив з чужих рук в 1930-их роках. Це привело його до безоглядного поборювання земляків з іншими поглядами. А коли стався розкол в самій ОУН, обидві фракції почали застосовувати ті самі прийоми до своїх недавніх одновірців. Підозріння викликало також гасло "Україна для українців", поскільки відкритим залишалось питання національних меншостей, що творили 25 відсотків населення України.

8. *ОУН в світлі постанов.*, стор. 6, 28.

9. Зиновій Книш, *Устрій Організації Українських Націоналістів. (Порівняльна студія)* (Вінніпег—Буенос-Айрес, 1952), стор. 15.

Програмові зміни, що сталися в ОУН під час Другої світової війни, були скодифіковані в Постановах III Великого надзвичайного збору ОУН, що відбувся 21-25 серпня 1943 року. (До речі, це був єдиний загальний збір ОУН, що мав місце на рідних землях, а не на еміграції). Ці зміни було також внесено в "Уточнення та доповнення", що їх вніс Провід ОУН в Україні в червні 1950 року. Вони зачепили по суті усіх згаданих досі проблем. Як мету боротьби проти обох тоталітарно-диктаторських режимів гітлеризму і комунізму, поставлено, побіч ідеї державної незалежності України, вільну людину. "Ідеалом нової суспільності є вільна людина" — читаємо у вступі до Постанов III Збору, а в самих його Постановах говориться, що ОУН бореться:

За свободу друку, слова, думки, переконань віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру. За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадянських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток та відпочинок.¹⁰

А в "Уточненнях і доповненнях" Проводу ОУН 1950 року говориться про те, що ОУН бореться "за свободу політичних і громадських організацій". Там також говориться про "побудову демократичного державного порядку".¹¹

Отже, в питанні державного устрою і громадянських прав незалежно від національності, Постанови III Збору духом і буквою різняться від постанов попередніх конгресів і зборів ОУН. Наприклад, у постановах краківського збору говорилося про "рівність усіх українців у правах і обов'язках перед нацією і державою" та висувалися гасла: "українська земля українським селянам, фабрики й заводи українським робітникам", а це залишало відкритим питання неукраїнських селян, робітників та інтелігенції в українській державі.¹² З другого боку, треба звернути

10. *ОУН в світлі постанов...*, стор. 100, 112.

11. *Там таки*, стор. 112.

12. *Там таки*, стор. 28. В ім'я історичної правди треба відмітити, що деяке обмеження громадянських прав допускала у свій час також Українська Народна Республіка. Якщо йдеться про її ставлення до національних меншостей України, то її законодавство було максимально ліберальне, чим українці можуть законно пишатися. Але в УНР допускалися у свій час дискримінація на соціально-класовому принципі, що, очевидно, було теж даниною панівного у тій добі мислення. Наприклад, в Деклярації Директорії УНР з 26 грудня 1918 року, говорилося, що "кляси нетрудові, експлуататорські... не мають права голосу в порядкуванні державою". І. Мазепа. *Україна в огні і бурі революції 1917-1921* (Мюнхен [?], 1952 [?]), т. III, стор. 164.

увагу на те, що у таких своїх постановках цей II Великий збір був дещо кроком назад у порівнянні з політичними позиціями, які з'ясувала бандерівська частина ОУН у своєму "Маніфесті" за грудень 1940 року, в якому, між іншим, немає й сліду названих щойно обмежень в галузі громадянських прав. Наприклад, там читаємо:

Боремося за право працюючих виявляти одверто свої політичні переконання словом і друком, відбувати свobodно прилюдні збори та творити свої політичні, громадські та професійні організації.¹³

Розкриття причин такого звороту в позиціях у короткий період між груднем 1940 року і квітнем 1941 року, коли відбувався II Великий збір, ще чекає на свого дослідника.

Якщо йдеться про побудову міжнаціонального ладу, то в Постановах III Великого збору читаємо, що

Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... ОУН бореться проти імперіалістів й імперій, бо в них один пануючий народ поневолею культурно й політично та визискує економічно інші народи.¹⁴

Таким чином, на III Зборі в 1943 році, ОУН, зберігаючи цю саму назву, прийняла програму, яка у чималій мірі робила її політичною організацією іншого типу в порівнянні з тим, який запроєктували для неї її творці і продовжувачі на конгресах і зборах в 1929, 1939 і в 1941 роках. Також у внутрішній структурі ОУН відкинула провідницький принцип, заступаючи його інституцією колегіальних рішень, що, однак, зовсім не послабило дисципліни членства та його оперативності. ОУН більше не застерігала за собою монопольного становища у суспільстві і розглядала себе як один, хай дуже важливий, чи навіть в умовах революційної боротьби, вирішальний фактор, і шукала співпраці з іншими політичними та громадськими силами. Завдяки такій позиції, Українська повстанська армія, яку було створено за ініціативою Проводу ОУН, не перетворилася, як вже згадано, у військовий відділ ОУН, але стала самостійною збройно-політичною силою, збройним раменем народу в його боротьбі за незалежність. А коли під кінець 1943 року, отже вже після III Великого збору, постало на порядку дня питання політичного завершення нової структури в організованому визвольному русі, зокрема політичного центру, якому підпорядковувалась би УПА,

13. *ОУН в світлі постанов...*, стор. 23.

14. *Там таки*, стор. 107.

тоді з ініціативи Головного Командування УПА і Проводу ОУН були зроблені заходи для утворення такого вищого органу. Вони увінчалися успіхом, коли 15 липня 1944 року, після кількадечного нарад, була покликана до життя Українська Головна Визвольна Рада, у склад якої увійшли — в міру тодішніх обмежених можливостей — політичні і громадські діячі різних профілів і з різних областей України.

Те, що УГВР не пощастило організувати на принципі офіційного представництва різних українських політичних партій, як це мало місце серед інших народів поневолених німецькими окупантами, як наприклад, в Польщі, Франції чи Бельгії, треба поставити у вину не ОУН чи УПА, але радше тим партіям Західньої України, з причин, що були з'ясовані вище. Немає сумніву, що тут також грав роллю негативний факт розколу в ОУН напередодні війни. Якщо йдеться про Наддніпрянщину, то там організоване політичне життя було, як відомо, знищене Москвою ще на початку 1920-их років. Незалежно, однак, від цього, УГВР залишилася на рідних землях дійовим політичним фактором принаймні до початку 1950-их років, себто до смерті голови її Генерального Секретаріату, генерала Тараса Чупринки (Романа Шухевича). До того часу з'являвся в Україні періодично її офіціоз *Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради* та інші підпільні публікації у формі памфлетів та звернень, частина яких своєчасно передавалася за кордон. Вони документують такі ширші політичні акції УГВР, як, наприклад, противиборча кампанія в 1946 році, акції проти насильної колективізації в західніх областях, акції допомоги голодуючим в 1947 році та ін.

Тут слід наголосити ще одне. Ідейно-програмові перемини, що сталися в ОУН в період Другої світової війни, не торкнулися і не змінили одного дуже істотного елементу її природи, точніше, природи її членів: їх глибокого патріотизму, готовності на жертви, їхнього активізму й динаміки, отже, тих рис, які творці ОУН в 1929 році поклали в її основи. Тільки завдяки такій високій моральній насназі зуміла ОУН та пов'язані з нею формації УПА та УГВР протриматися довгі роки боротьби проти німецьких і московських окупантів України та бути дійовим фактором самостійницької політики народу. Коли пізніше, у 1960-их, 1970-их роках і сьогодні, діячі новітнього українського руху опору говорять з пошаною про організований революційно-визвольний рух періоду війни і після неї, коли признання їм дають, а інколи з подивом про них говорять чужинці, які мали змогу зустрітись з ними в радянських концтаборах (А. Солженіцин), то це вплив того морального клімату, того духового горіння, в якому виростали і яким гартували свої характери члени українського національного руху на батьківщині і який вони зберегли у найважчих умовах

життя в СРСР.

5. Спектр протинімецької боротьби у Другій світовій війні не був би повний, якби я не згадав ще однієї ділянки, а саме намагання визвольного підпілля довести до відома західних союзників інформацію про нашу боротьбу. Засобом для цього служили індивідуальні та групові місії, які в роках 1942-44 висилалися на Захід з рамени ОУН, УПА та Підготовчої комісії для створення УГВР. Тут також доводиться назвати прізвища людей, що приймали участь у тих акціях, поскільки деякі з них заплатили за це своїм життям: Роман Минович, Ярослав Явний, Євген Врецьона, Євген Стахів, Карпо Микитчук, Гриць Барабаш, Роман Прокоп, Наталка Тюшка, Микола Дейчаківський.

Треба ще додати, що в той самий час робилися успішні заходи для налагодження зв'язків, а згодом, — у міру того, як наближалася німецька поразка — і частинної співпраці, з польським підпіллям та з угорцями і румунами, війська яких перебували на українських землях. У тих заходах приймали участь з нашої сторони зокрема о. Іван Гриньох, Євген Врецьона, Василь Мудрий, Лев Шанковський, Мирон Луцький та Омелян Логуш.

Іншим засобом для передачі відомостей про нас на Захід, служила нам майже два роки зорганізована виключно власними силами радіостанція "Самостійна Україна" в Карпатах, програми якої передавалися, крім українською, також французькою та англійською мовами. В липні 1981 року помер біля "Союзки" в США Юліян Гошовський, конструктор тієї радіостанції. Серед її співробітників в редакційній, технічно-організаційній та підготовчій праці слід назвати Ярослава Старуха, Богдана Галайчука, Корнеля Яворівського, Володимира Макара, Любу Лемик, Дмитра Баглая, Богдана Подолянка, Костянтина Цмоця. В радіостанції працював також бельгієць Альберт Газенбрук, який приєднався до УПА.

V

Ще декілька слів до висновків. В оцінці дій ОУН та всього організованого революційно-визвольного руху під час Другої світової війни, дуже важливим є питання: який вплив мала по суті західноукраїнська формація ОУН на Наддніпрянщині? Який був її успіх у мобілізації протинімецької боротьби? Таке питання поставив собі, між іншим, відомий дослідник українського визвольного руху, Джон Армстронг. Ось його оцінка:

[У східній Україні] була присутня розбуджуюча сила, а кадри, що могли її передати далі й поширити, були напівзформовані. Але

основна маса населення себе не заангажувала.¹⁵

Оцінка Армстронґа тільки частинно виправдана. Якщо на Наддніпрянщині могли діяти під час війни кадри визвольного підпілля ОУН, то вони могли там втриматися тільки завдяки підтримці місцевих людей, які ради цього часто більше ризикували, ніж члени підпілля. А втім у тому підпіллі брали участь також люди з Наддніпрянщини. Якби німецька окупація тривала довше, вони безперечно перебрали б у свої руки всю діяльність. У всякому разі, розбудова підпільної мережі, а слідом за тим зрушення у громадській думці, підпільні публікації ОУН, врешті сам факт, що після трагедій сталінського періоду і в умовах німецького терору виявила себе самостійницька українська думка і дія — це велике досягнення і ОУН, і ширших кол суспільности центральних і східних земель України. Це поперше. І досягнуто це відносно невеликими силами. Згаданий Армстронґ твердить, що під час свого найвищого розвитку, себто на переломі 1943 і 1944 років сили ОУН і УПА досягли приблизно 40 тисяч людей, що не є багато в порівнянні з мільйоновими арміями війська та поліції німців і більшовиків. (З другого боку, ті організовані українські підпільні та повстанські сили того часу не були малі, коли пригадати, що — як подає *Енциклопедія українознавства*, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, т. 1, стор. 1177-1178 — у часі наступу більшовицьких армій на Україну в січні/лютому 1918 року українська Центральна Рада мала під зброєю біля 3 тисяч людей, а в березні/квітні 1918 року армії УНР мали біля 15 тисяч вояків).

Друге досягнення протинімецької боротьби — це пристосована до вимог народу програма. Це була не тільки програма самостійної України, яка сама по собі була революційною у двобю з колоніальними плянами та діями німців, водночас це була програма політичної і соціальної демократії, проект поступової розв'язки соціально-економічних проблем народу. Як сказано, ці нові і свіжі елементи програми ОУН були результатом зустрічі її членів з центральними і східними землями України та досвіду, який вони там придбали.

Трете. Це вже у площині досвіду протинімецької боротьби і проектування майбутнього. Друга світова війна на Україні показала величезне значення організованого революційного ядра народу. Без цього, точніше, без організації революційного типу, українська справа не могла б в роках 1941-1945 виступити між двома імперіалістичними режимами як окремих самостійний фактор.

15. John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, Second Edition (New York & London: Columbia University Press, 1963), стор. 289.

Сьогодні неможливо передбачити, якими шляхами піде дальший розвиток внутрішнього становища в СРСР. Але немає ніякого сумніву, що у кризовій ситуації для імперії тільки організовані кадри нашого народу можуть вивести його на шлях самостійності.

РЕПЛІКА НА «ВІДПОВІДЬ» П. МАГОЧОГО

Василь Маркусь

Репліка, звичайно, повинна бути коротка. Але коли редакція *Сучасності* застосувала політику "equal time" (проти чого я не заперечую), а автор порушив цілу низку також позарецензійних питань, рецензент не може лишатися в боргу.* Все ж постараюся зробити це на третину коротше.

Заголовок "відповіді" не ясний. Чи Павло Маґочий відповідає рецензентові, буцімто йому, Маґочому, приписано неправильне розуміння історії Закарпаття, чи він натавровує таким нерозумінням рецензента, для мене не ясно. Схиляюся до першого (а тоді в заголовку міг би бути знак питання!), але може бути й друге. Заявляю, що ані сенс моєї рецензії,** ані окремі вислови ніде не натякають на "неправильне розуміння" Маґочим історії, що означало б тотальне засудження його праці як дилетантської. Я ще раз уважно переглянув рецензію і не знайшов у ній приписуваних мені осудів. У рецензії є вислови: "найслабший пункт праці" (її історична схема), автор "невластиво інтерпретує" певні факти, "недооцінює" певні явища, іноді "безкритично цитує радянські джерела", щось "не досить наголосив", "у цьому (конкретному!) твердженні автор помиляється", "трапляються помилки" і т. д.

Це все! Я не міг говорити про "неправильне розуміння" Маґочим історії чи історичного процесу як такого, бо інакше мусів би утриматися від багатьох позитивних оцінок його праці, на які рецензія доволі щедра. Якщо ж Маґочий приписує "неправильне розуміння історії" мені, що виходило б з його висловів ("перекручені і тенденційні висновки", "ідеологічні перекручення" фактів, поданих у праці; Маркусь у своїх висновках "став пророком [...] відчуженим від того, що він сам пророкує", і т. д.), то цього він на кільканадцятьох сторінках аж ніяк не довів!

У "відповіді" порушено кілька засадничих питань: "схеми" чи "концепції" історії Закарпаття, номенклатури, процесу національного усвідомлення та формування національного обличчя й

*Див.: Павло Маґочий, "Неправильне розуміння історії. Відповідь рецензентові", *Сучасність*, ч. 9, 1981, стор. 65-82.

**Див.: Василь Маркусь, "Спроба новітньої історії Закарпаття", *Сучасність*, ч. 6, 1980, стор. 105-122.

нинішнього стану цієї свідомості всього українського населення Закарпаття і його окремих відгалужень поза УРСР. До цих справ, достатньо з'ясованих у рецензії, додам лише кілька зауваг.

Сумніваюся, чи можна виходити з передумови, яка у "відповіді" сильно підкреслена, що населення Закарпаття до 1848 року було "табуля раса" з погляду національної ідентичності і на протязі наступного століття стояло перед вибором п'ятох можливостей, які, за Маґочим, могли у рівній мірі здійснитися за сприятливих для кожної з них умов. Серйозно ставлю під сумнів і далі висувану автором гіпотезу національного формування по лінії словакофільства чи угрофільства. Такі спроби існували, але вони здебільшого нав'язувалися ззовні з деякою підтримкою місцевих елементів. Проте, це не були органічні і рівнорядні течії. Лише три інші орієнтації мали такий чи інший зв'язок з попередньою добою національного усвідомлення і природно вкладалися в етнічно-культурну й історичну структуру краю і населення: українська, російська й русинська.

Ідея єдності Закарпаття зі східнослов'янським комплексом (з поняттям спільної Русі або лише з українсько-руським етносом) сильно підкреслювалася далеко ще до 1848 року. Вже з другої половини 18 століття такі погляди з'являються в історичних працях закарпатських авторів, а ті, що аналізували закарпатські говірки (І. Фоґорашій-Бережанин, Михайло Лучкай), також це стверджували. Наявність національної свідомості, хоч ще не виразно й остаточно зформованої, а не якоїсь нез'ясованої "табуля раса", впливає виразно і з самого огляду, поданого Маґочим у його праці.

Замість простежити процес національного самоусвідомлення (формування національної ідеології) у взаємозв'язку з подібними процесами, одночасними чи приспіненими, на інших українських землях, Маґочий розглядає Закарпаття ізольовано. За його апріорною схемою, з якоїсь окремої "русинської етнічної маси", завдяки різним впливам, а зокрема зовнішнім, зформувалася українська національна ідентичність після 1945 року. А чим власне було це закарпатське "слов'янське" населення за своєю культурою, традиціями, релігійними пов'язаннями на протязі століть, автора не цікавить, бо він оперує робочою гіпотезою "табуля раса"... Якби Маґочий підкреслив паралелі, різниці й подібності формування національної свідомості закарпатців з таким самим процесом у близьких Галичині й на Буковині або на Наддніпрянській Україні чи бодай на окраїнах (Холмщина, Лемківщина), то з такої аналізи могла б мати користь і студія про Закарпаття. Бож мова про регіональну історію й регіональні процеси в контексті всього українського комплексу, а не про щось аналогічне до формування словацької чи чеської національностей з словаць-

кого і чеського етносу.

Особисто я не маю застереження щодо вживання термінів "русини" і "Русь" до закарпатського українського населення та краю за доби, досліджуваної автором (1848-1948). Ця самоназва, може, найбільш корінна і вдала, об'єднувала цей край і його основне населення з рештою "руського" комплексу (ширшого — східно-слов'янського, та вужчого — русько-українського). До цієї назви і часу можна б додати ще й інші, які за різного часу чи в різних середовищах були більш чи менш популярні, як наприклад, угророси, угрорусини, карпатороси, малорусини тощо. Моя претенсія така: чому до народу, який об'єктивно є частиною українського етносу і таким себе визначив у висліді процесу самоствердження (серед інших можливостей!), стосувати сьогодні стару назву, яка у схемі автора тотожна з однією історичною концепцією, якій не довелося здійснитися?

Це мені нагадує вперте вживання деякими чехами чи угорцями на еміграції нині, сорок літ після втрати ними Закарпаття, їм політично корисних термінів: *rusini*, *Podkarpatská Rus*, *rutének*, *Ruszinsko*. Тоді як автори в соціалістичних країнах — чехи, словаки, угорці — з огляду на нинішнє самовизначення логічно користуються сучасною номенклатурою навіть, коли йдеться про минуле. Для чеських і словацьких емігрантів чи для звеличників корони св. Стефана це умотивоване їхніми політичними прагненнями. Але Маґочий, підтримуючи сьогодні термінологічну фікцію (маю на увазі також інші його публікації), суперечить власній заяві, ніби він не має нічого спільного з ідеологічно-політичною концепцією "русинства", а тільки намагається боронити свої погляди з позицій чистої історії, "wie es eigentlich geschehen ist"...

Вживання термінів "русини", "Підкарпатська Русь" без часової кваліфікації, як і подібне вживання іншими термінів "Галицькая Русь", "Малоросія" до решти українських земель, приводить тільки до плутанини, яку історик Східної Європи не може підтримувати, хібащо він має якісь специфічні цілі. Як тоді автор буде називати українців в Російській імперії перед 1917 роком: "малоросами" чи, може, "хахлами"?!

Щодо вживання назви "українофіли", то Маґочий гадає, що вона не образлива. Але у мовно-історичному контексті 19-20 століть вона явно такою є. Він натомість почував себе ображеним деякими думками, висловленими в рецензії. Проте сам він чомусь не відчуває, що міг образити не лише окремих закарпатських діячів, але й всю генерацію та навіть весь народ Закарпаття. Якщо галичани й наддніпрянські українці перестали вже бути "русинами" чи "малоросами", а їхні провідні діячі "українофілами" (порівняй дуже виразні кваліфікації, стосовані до цих частин України й їх діячів уже в 19 столітті Маґочим у його інавгураційній

доповіді 22 жовтня 1980 року в Торонто), то цікаво, з якого часу Маґочий дозволяє закарпатським українцям називатися тим, ким вони є?!

Ще згадаю два незначні епізоди, які свідчать про своєрідну інтерпретацію Маґочим окремих фактів, стосовно яких він приписує перекручення саме рецензентові.

1. Без жадних підстав Маґочий сказав, що Василь Гренджа-Донський, найбільший закарпатський письменник 1920-30-их років, "гордо служив своїй угорській батьківщині під час війни як член гонведів" (стор. 384). Автор ні в праці, ні на двох сторінках своєї "відповіді" нічим не довів, як і чому "гордо" цей письменник служив угорцям. Як тоді інакше це назвати, як не "поетичною довільністю" (*licentia poetica*) і кривдою доброму імені письменника! Це моє застереження не мало нічого спільного з "перекрученнями", які Маґочий щедро приписує мені, а є лише спокійною аналізою фактів, "як це в дійсності було", а не як автор собі уявляє, що могло б бути.

2. Спираючися на моє власне джерело, Маґочий свідомо фальшує поданий мною факт, що на території Закарпаття, на яку 1944 року прийшли радянські війська, населення їх вітало з червоними, чехо-словацькими, а подекуди й національними синьо-жовтими прапорами. Цей поданий мною факт Маґочий ще й коментує від себе: "не зважаючи на інтенсивну українську пропаганду в 1938-39 роках [...] ніде не видно було вивішених синьо-жовтих прапорів уряду Волошина, за винятком одного чи двох випадків" (див. кн. Маґочого, стор. 454, примітка 18). У своїй праці *L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique, 1944-1945* (Лювен, 1956, стор. 26) цей факт, на який Маґочий посилається, подається дослівно так: "У майже кожній місцевості будували вітальні брами на привітання Червоної армії, прикрашуючи їх радянськими, чехо-словацькими, а в деяких місцевостях навіть українськими національними прапорами". Про сумлінність автора у передаванні чужих інформацій свідчить таке тлумачення тексту: "et même dans certains endroits", Маґочий переклав як "with one or two exceptions". Але на цьому не кінець. У своїй "відповіді" Маґочий далі фальшиво твердить, ніби "Маркусь висловлює здивування, що такі прапори взагалі майоріли, мабуть, натякаючи на те, що період карпато-української автономії 1938-39 років усе ще добре зберігався в пам'яті в 1944 році".

Ні, насправді натякав я не на це, а на те, що ці люди взагалі відважилися вивішувати національний прапор, за що більшовики могли їх суворо покарати. Очевидно, НКВД швидко зробило заходи, щоб їх зняти, шукаючи винуватців. Потенційно було значно більше таких, що готові були б у кожному селі чи місті зробити це саме, але не хотіли наражати себе й цілі громади на

репресії. Отже, таке розуміння подій, учасником яких я був, аж ніяк не погоджується з твердженням Маґочого, що "епізод 1938-39 років (так роздмуханий українськими письменниками на еміґрації) не залишив тривалих наслідків".

В іншому місці Маґочий навчає мене: щоб зрозуміти стан свідомости бачванських русинів, я повинен би відвідати Руський Керестур (де, до речі, я двічі був). Дозволю собі зауважити, що автор праці про *Формування національного обличчя* Закарпаття не лише не знає з досвіду деяких процесів (за що я не маю наміру його обвинувачувати), але й не намагався належно вивчити з літератури те, що було потрібне, а лише дібрав собі з неї відповідні "квіточки", які підтримували б його тезу. Далі стверджую, що "епізод" 1938-39 років (автономна карпато-українська державність), періоди 1939-44 (угорське панування) і 1944-45 (приєднання до УРСР) не вивчені достатньо, а головне, що автор не зрозумів деяких важливих аспектів і доволі складних умов краю за тих часів.

Дослівно роздратовало Маґочого пов'язання в моїй рецензії його історичної концепції Закарпаття і просування русинської ідеології з його теперішнім заангажуванням у русі відродження етнічної свідомости серед закарпатських русинів в Америці. Мені здається, що я висловив компліменти на адресу авторів цих зусиль, хоч не приховував сумніву: чи творення "русинської" національної ідентичности в США має шанси на успіх. Замість переконати мене та інших, що така річ можлива і корисна, Маґочий заатакував мене персонально, що я, закарпатець з походження, нічого не зробив для закарпатських русинів в Америці. Я й не збирався активізуватися на тому відтинку, хоч щиро схвалюю ініціативу тих з новішої свідомиї закарпатської еміґрації, хто щось намагався робити (Ю. Ревай, М. Вайда, о. А. Пекар і ін.). Кожна людина сама собі обирає поле вияву. Я обрав дещо інше поле, і це аж ніяк не виправдує персональних нападів ученого історика. Волію їх зігнорувати, разом з деякими влучними спостереженнями автора щодо взаємин серед двох відгалужень еміґрації, які можна б обговорити деінде. Вони, на жаль, подані всуміш з демагогічними й поверховими характеристиками української галицької еміґрації. Стверджую, що це не гідне історика галицької й закарпатської еміґрації, яким вважає себе Маґочий (див. розвідки в *Harvard Ethnic Encyclopedia*). Я дивуюся, як міг він дійти до такої грубої аргументації на тему галицько-закарпатських стосунків в Америці, як це він робить у своїй "відповіді".

Подані мною суттєві поправки і спростування окремих фактів і оцінок у праці Маґочого він знецінює, кажучи, що вони "нібито" фактичні помилки "ідеологічно" вмотивовані. Що означає "нібито" помилка? Помилка є помилкою, або нею взагалі не є! Дозволю

собі нагадати Маґочому, тих "уявних" помилок я віднотував значно більше, ніж навів у рецензії (*Сучасність*, ч. 6, 1980, стор. 117-120). Вони записані у моїх нотатках та на берегах примірника книги, якими я користувався, однак не бажав ними обтяжувати і так довгої рецензії. Сьогодні сумніваюся, чи варто їх подавати авторові для еventуального другого виправленого видання, бо він такою допомогою нехтує. У "відповіді" він договорюється до того, що я повинен був ці зауваження вислати (принаймні на два розділи, прислані мені на перегляд 1975 року), чого я тоді не зробив. Я міг мати різні об'єктивні і суб'єктивні причини (в тому числі й перебування на той час цілий рік поза межами США) цього не робити. Але з цього приводу Маґочий не має ніякого права робити мені публічний закид.

А стосовно "філологічного" тлумачення власного прізвища Маґочого, яке мало б походити з слов'янського "могучий", то це вийшло справді надуте (Маґочого натяк на галицькі "надуті титули"). Прізвище Маґочий насправді походить з угорської мови, найправдоподібніше від місцевості Маґоч (Mágyocs) і набрало прикметникової форми, як це часто постають прізвища (пор. Кульчиці — Кульчицький). Етимологічно воно може походити від слова "mag" (сім'я, зерно) або й від старогорської назви племені "mágyocsok", яке жило в перші століття угорського поселення на Великій Рівнині (Альфелд).

В угорських генеалогічних збірниках поміщені списки родів Маґочіїв. Праця І. Надья *Magyarország családai czimerekkel* (Роди Угорщини з їхніми гербами), існував спочатку в комітаті Баранья на хорватсько-угорському кордоні, де є також місцевість Маґоч. Цей рід згадується від початку 16 століття. Один із синів Мартина Маґочія Гашпар мав різні посади на півночі Угорщини. В 1573 році він одержав замок в Мукачеві, був також надзупаном Березького комітату. Інший Маґочій — Андрій перебував в Земплинському комітаті, тобто на угорсько-словацько-українському пограниччі. В Берегові (Beregszász) помер 1611 року Ференц (Франц) Маґочій, який був надзупаном Березької і Торнайської жуп (комітатів). Герб роду Маґочіїв: витязь (лицар) з простягнутою рукою, в якій держить палаюче серце. Над ним два розгорнуті орлині крила. Поданий в цьому ж джерелі інший рід, Маґо́czy (дещо змінене написання!) жив у Тренчівському комітаті в Західній Словаччині. Слід додати, що крім місцевості Mágyocs в Бараньянському комітаті є село Маґоч на північний схід від Будапешту, де донедавна мали жити словаки. Інше джерело (*Magyar nemes családok — Угорські шляхетські роди, складене Белею Кемпеленом, Будапешт, 1913*) згадує роди Маґочіїв (Mágyóczy) в комітатах Торна і Пешт у 16-18 століттях.

Ця безплатна родовідна довідка зовсім не має на меті за всяку

ціну приписати Павлові Маґочому, керівникові катедри історії України при Торонтському університеті угорське походження, бо особа з угорським прізвищем може бути українцем (русином), словаком чи хорватом, і навпаки. Таке явище дуже поширене в етнічно мішаних краях та на пограниччі. Проте, одне цілком певне, а саме, що корінь слова "Маґочий" і його походження є угорським та не мають нічого спільного із слов'янським "могучим", крім випадково подібного звучання.

Кінчає свою "відповідь" Маґочий "прикрим" ствердженням, що я, перебуваючи в Америці майже три десятиріччя, "так мало навчився" стосовно русинсько-українських відносин в США. Дозволю собі закінчити цю "відповідь" на відповідь" останньою реплікою: мені також прикро, що професор П. Маґочий, не зважаючи на своє колишнє і теперішнє пов'язання з поважними установами, вдається до такого типу аргументу.

Postscriptum. Замість учених посилань пропоную оцей "пост-скрипту" стосовно самого прізвища автора. Не зважаючи на те, що редактор *Сучасности* його підправив на "Маґочі" (і залишив невідміняльним на зразок якогось італійського прізвища), як також всупереч тому, що сам автор пише тепер "Маґочий" (що дуже близько до "могучий") і напевно готов його відміняти як "Маґочого", "Маґочому", на підставі мого знання карпатських говірок уважаю, що правильним буде називати його "Маґочій" та відміняти: Маґочія, Маґочієві, Маґочієм і т. д. Така "українізація" властива закарпатським говіркам у закарпатських прізвищах з угорським звучанням: Семедій, Гріґашій, Сарвадій. Зрештою, вони належать до власних іменників типу Баґрій, Чорній, а навіть Гриґорій, Юрій або ж іменників — палій, крутій, плаксій.

СПОГАДИ

У сорокові роковини процесу 59-и(II)

Л. К.

III

Надійшов другий день процесу. Як і попереднього дня, "кибітками" нас доставили до будинку обласного управління НКВД. Цим разом, нам, дівчатам, припали місця з правого боку, так що я могла бачити майже цілу залю, навіть не повертаючи голови.

Суд проводив далі допити обвинувачених. Вони знову підходили до підвищення і, в основному, говорили про справи, вже відомі з акту обвинувачення, а тоді відповідали на питання голови суду, прокурора та оборонців. Тільки Стасьо Нирка відмовився підійти ближче до суддів. Він піднявся з місця і не ворухнувся. Голова суду спочатку спокійно, а далі щораз наполегливіше казав йому підійти давати зізнання, а далі почав кричати й ганьбити його. Але слова судді відбивалися від Стася, і він стояв спокійний та непорушний.

Викликали мого брата. Моє серце забилося скоріше. Він ішов до підвищення, білявий, високий, стрункий. На запити судді, прокурора та оборонця відповідав голосно, а коли повертався на своє місце легко усміхнувся до мене.

За якийсь час прийшла черга і на мене. Моє нутро стиснулося якось боязко і тривожно, наче в актора, що виходить на сцену. Можливо, що таке почуття огортало кожного, хто виходив до підвищення перед судом, але ми не мали нагоди обмінятися досвідом. Хоч моє серце билось сильніше, мої ноги несли мене до суддів. Моя справа була трохи відмінна від інших. Коли більшість моїх попередників відверто й гордо заявляли про свою приналежність до організації, а провокаційні обвинувачення прокурора ігнорували, я у слідстві заперечила усе, що мені приписав Максимів і, слідом за ним, слідчий та прокурор. Усе, що написали в акті обвинувачення на мою адресу, і потім припечатали двома статтями Кримінального кодексу про "зраду батьківщини" та "участь у підготові збройного повстання" було зроблене без мого відома та мого підпису.

Початок див. *Сучасність*, 9, 1981.

І тепер, коли я глянула на лаву обвинувачених, де сиділи мої друзі, мені спочатку стало якось ніяково, що я мов би то не з ними і до них не належу. Проте, я і тут рішила не міняти нічого з обраної мною лінії поведінки. Моє заперечення приналежності до ОУН не задовольнило ні суддів, ні прокурора. Посилаючись на зізнання Максимова, прокурор закинув мені брехню. Я повторила мої попередні вияснення. Тоді один адвокат з лави оборонців спитав мене, чи часом Максимів не закохався в мене без взаємності і можливо його зізнання — це особиста помста. Я відповіла, що про це краще питати Максимова. Після того прокурор назвав мене бандиткою і запевнив, що вони знають усю правду.

Мене відпустили на місце. Я йшла поволі, переглядаючи очима підсудних. Я схопила усміх на лиці мого брата. Арпад кивнув мені головою і легко підвівся з місця, наче для привіту. Проходячи мимо ряду в якому сидів Максимів, я почула його шепіт: "Через вас, ваш батько..." він рукою показав на шию, наче б чіпляв петлю. Його слова перестороги чи погрози ошелешили мене. Що він хотів цим сказати? Я ж у слідстві і на суді не сказала нічого такого, що могло б обтяжити моїх батьків. Я зовсім розгубилася. Максимів посіяв в мене тривогу за моїх батьків, яких я тут серед нових і близьких друзів, може, трохи призабула, наче відсунула на дальший плян.

Сівши на місце, я поринула у важкі роздуми, з яких вивели мене зізнання Марійки Наконечної. Вона була наймолодшою на нашому процесі, мабуть, не більше 15 років. На закінчення її допиту прокурор поставив їй провокаційне питання: що вона зробила б, якби ОУН доручила їй вбити "батька Сталіна". І враз ми почули швидко і дзвінку відповідь Марійки: "Я виконала б наказ організації". З уст прокурора посипалися зразу слова непристойної лайки на голову молоденької Марійки, а ми всі дивувалися її відвазі і безстрашності. Та прокуророві, мабуть, подобалося його питання, бо він вдруге повторив його під час допиту Гальки Столяр. Галька без вагання дала йому таку саму відповідь. На це згодом, у заключному слові, послався прокурор, щоб показати, які це "злочинці" сидять на лаві обвинувачених, коли вони готові підняти руку на вождя СРСР.

Наближався кінець наших допитів. Моя сусідка легко штовхнула мене і обережно всунувши мені в руку скибку білого калача, шепнула святочний привіт і додала "скубни трішки і подай далі". Я здогадалася, що це було надвечір'я Йордану, і, скубнувши дрібочку, я подала калач сусідці з другого боку. І так він ішов з рук до рук, об'єднуючи нас усіх наче за спільним столом на Щедрий вечір.

Після того як закінчив зізнавати 59-ий обвинувачений, суд оголосив перерву до наступного дня.

Це був Йордан, 19 січня 1941 року — третій і останній день нашого процесу. Ще в камері ми зорієнтувалися, що того дня процес закінчиться, бо нам перед виходом з камери казали забрати наші "вещи". Нам було важко розставатися. В нашій камері ч. 47, що об'єднала нас в одну родину, ми залишали рідних подруг, які в ту хвилину дивилися на нас скорботними очима. І вони, і ми знали, що цей день принесе вирішення нашої долі, що нас засудять за "злочини", яких ми не вчинили.

Довгою і зворушливою хвилиною було наше прощання. Цупкі обійми, міцний стиск руки, глибокий погляд очей і кілька коротких слів з обох боків: "Держіться, як можете, перекажіть іншим; до зустрічі на цьому або вже на тому світі..." Ми вже були в коридорі, і двері нашої камери замкнулися за нами назавжди.

Як тільки нас увели до залі суду, наші оборонці почали викликати до себе на розмову своїх клієнтів. Вони готувалися до своїх оборонних промов і шукали в підсудних інформацій чи сугестій, що їм у цьому допомогли б. Мій оборонець був зі східних земель, звичайно, як і в інших, призначений судом. Він був середнього віку і приємний з обличчя. На його короткі запити я відповідала також коротко, підкреслюючи, що я до цього процесу зовсім непричетна, що Максимів або набрехав на мене, або що тут вийшла цілковита помилка. Під кінець сказала, що те, що написано в акті обвинувачення не відповідає правді, і що, між іншим, я протоколу слідства не підписала.

Мій оборонець не був задоволений з моєї розповіді. Він робив враження заклопотаної людини і почав переконувати мене, що він не суддя мені, а оборонець, і що він хоче мені допомогти. Але для того йому треба знати щось більше про мою справу. Одначе, він бачив, що його аргументи мене не переконували, що я більше цікавилася тим, що діється серед інших підсудних, до яких я часто поверталася. Таким чином, наша розмова закінчилася швидко, і "чубарик" відвів мене на моє місце, а моєму оборонцеві привів іншого обвинуваченого.

Наші адвокати швидко впоралися зі своїми клієнтами. Видно було, що вони мусіли вкластися у призначений їм час. Після того, до залі почали входити якісь військові люди чи енкаведисти в уніформах і сідали ззаду залі на призначені для слухачів місця. Їх було багато, і нам здавалося, що це мусіли бути якісь високі офіційні особи, бо їхні груди були обвішані орденами. Вони були вже літні люди, опасисті на вид, і вели себе дуже важно.

Через якусь хвилину все затихло. На наказ ми піднялися з місць. До залі ввійшли судді. Почалося продовження процесу. На підвищенні прокурор виявляв незвичайне піднесення. Він нервово

перекидав листки своєї папки і раз-у-раз кидав очима то на суддів, то на залю. Вкінці, викликаний судом, він почав свою обвинувальну промову. Насамперед він згадав про "історичну подію" "звільнення" західніх областей від польського поневолення, про нове радісне життя, яке принесла Червона армія громадянам цих земель, про вдячність народу Західньої України за визволення. Після цього він почав характеризувати діяльність "кучки буржуазних націоналістів", "відступників", "шпигунів" і "зрадників", які перейшли на службу чужих сил, готували збройне повстання проти радянської влади і хотіли повернути капіталістичне ярмо. Але, казав він, треба виявити вдячність органам НКВД, які вчасно встигли розкрити і розгромити змовників.

Розповідаючи про заслуги радянської влади і "особисто товариша Сталіна" у "визволенні" Західньої України, прокурор говорив наче в урочистому тоні, з піднесенням. Але перейшовши до характеристики підсудних та їх діяльності, він здебільшого кричав, лаявся, вимахував руками, показував на нас як на злочинців, пінився з люті. Я відвернула від нього голову, бо виглядав він мені, з піною на вустах, зовсім неестетично, наче собака. Я перестала слухати його вигуки, його непристойну лайку на нашу адресу. Це дуже вражало у цій елегантній ясно освітленій залі та у присутності десятків молодих і виснажених, але опанованих у своїй гідності підсудних.

За якийсь час прокурор замовк, і я думала, що він вже закінчив свою промову, і поглянула на нього. Але він тільки хвилину відпочив, а тоді пихато надувся, став червоний мов індик і, звертаючися до "Високого суду", зажадав найвищої міри покарання, себто розстрілу для підсудних, прізвища яких він почав перелічувати. І тут він став читати прізвища хлопців і дівчат, правдоподібно в тому порядку, як це було в обвинувальному акті.

За хвилину його читання я не йняла віри. Він читав і все далі читав, не зупиняючись. Він вже назвав прізвища Максимова, Березовського, хлопців, яких я знала, товаришок, що сиділи зі мною в одному ряді, мого брата, мене, а далі інших та інших. Я мала враження, що він дуже боявся і бажав швидкого знищення тих "крупних бандитів", більшість з яких мали не багато більше двадцяти років, а деякі навіть менше.

Нарешті прокурор зупинився. Він переможно поглянув на залю і ще раз повторив, що для усіх названих 42 підсудних він вимагає кари смерти. І знову глянув на залю, яка була мовчазна й непорушна, а тоді, продовжуючи свою промову, прочитав прізвища 17 обвинувачених, для яких вимагав покарання на 10 років таборів суворого режиму та 5 років заслання.

Прокурор закінчив свій виступ. Було видно, що він втомився, бо його червоне обличчя залив піт, а груди зраджували швидкий

віддих.

Мене огорнули дивні почування. Як кожна жива істота я дорожила життям. Я була молода й здорова, і нераз у мріях на волі плянувала своє майбутнє. Опинившись в тюрмі, я змінила свої погляди на те, що мене жде. Проте я, подібно до інших дівчат, не думала, що мені грозить кара смерті. Ми радше говорили про довгі роки таборів і заслання. Але, коли прокурор почав перелічувати прізвища тих, для кого він вимагав смертної кари, і коли серед них я почула прізвище мого брата, моїх подруг, з якими я ділила тюремну долю та інших членів ОУН, що були досі невідомі мені і яких прокурор назвав бандитами, а які в моїх очах були героями, я відчула, що хочу з ними ділити їхню долю. І тому, коли з уст прокурора впало й моє прізвище — а мені здалося, що він проказав його дуже голосно й чітко — я прийняла це як ствердження, що я належу до гурта тих вибраних людей і вже ніщо мене від них не відірве.

Після промови прокурора голова суду дав слово оборонцям. Першим промовляв Роман Криштальський. Звертаючись до "Високого суду", він сказав, що для того, щоб зрозуміти діяльність підсудних, треба взяти до уваги умови, в яких вони виростили і які формували їхній характер. Тут він широко змалював шовіністичну політику польських окупантів, які зокрема замикали українській молоді дорогу до науки і здобуття професій, позбавляля праці, зневажали українську національну гідність. Усе це, казав він, обурювало, зокрема, молодь, що виховувалася у патріотичному дусі та готовності служити своєму народові. У розпалі такої характеристики умов, в яких виростала українська молодь під Польщею та її почувань і прагнень, Криштальський зайшов так далеко, що в певний момент, вказуючи рукою на нас, викрикнув: "та це ж цвіт української молоді!" Він, мабуть, забув, що цей процес українських патріотів проходить не в Польщі, коли українські оборонці так неодноразово характеризували суджених за ОУН людей.

Це були мужні і зворушливі слова. Після грубої лайки прокурора на нашу адресу вони чудовою музикою прозвучали в наших вухах та гордістю наповняли наші серця. Вони назавжди глибоко закарбувалися в нашій пам'яті. Але у той же час, усвідомлюючи, де ми є, наше душевне піднесення затьмарила тривога: чи не сяде з нами на лаву обвинувачених наш добрий, але необачний оборонець?

Та здалося, що наш адвокат не спостеріг свого вислову, бо ще далі розповідав про польську окупацію, за якою, мовляв, вина за становище, в якому знайшлися підсудні. Після того Криштальський зупинився на поодиноких його клієнтах, яких суд призначив йому боронити. Тут його можливості були дуже обмежені.

Він міг тільки просити про зменшення кари, посилаючись на нашу молодість, недостачу життєвого досвіду, на корисне соціальне походження, якщо у когось з нас таке було.

У подібному дусі, лише обережніше та коротше промовляли два інші львів'яни — Василь Жовнір та Іван Скибінський. А коли прийшла черга на оборонців зі східних земель України, усе перетворилося у знаний вже тоді світові типовий радянський стандарт: провина підсудних безсумнівна, проте "Високий суд" повинен взяти до уваги облегливі обставини, дати змогу молодим людям направити вчинене народів зло, зрозуміти благородність радянської влади. При цьому славословлено поступовість і гуманізм цієї влади, зокрема геніального вождя СРСР. Правда, були серед тих адвокатів і такі, які підтверджуючи за прокурором згоадну вину підсудних, самі на них нападали. (Свідченням такого ставлення деяких адвокатів може послужити такий приклад. Коли, після вироку, мати засудженого на смерть Богдана Куницького звернулася до його оборонця, яким була жінка, і просила поради як рятувати сина, адвокат відповіла, що за антирадянське виховання свого сина мати теж повинна бути за ґратами).

Виступи оборонців закінчилися, і прийшла черга на останнє слово підсудних. Про що мені говорити? — думала я. Я бачила, як наші хлопці і дівчата один за одним складали короткі заяви. Хоч над ними висіла загроза розстрілу або довгі роки позбавлення волі, ніхто з них не просив зменшення кари. Правда, відбувалося усе те в присутності тільки суду, прокурора, оборонців та згаданих військових, чи поліцейних достойників, які репрезентували т. зв. громадськість. Крім трьох наших галицьких адвокатів, нікого з місцевого громадянства на процес не допустили. Ані вільних свідків, ані рідних. А може й наші батьки не знали, що їхніх дітей судять?

Коли прийшла черга на мене, я повторила те, що казала на слідстві та пізніше перед судом і заявила, що не визнаю за собою ніякої вини. За мною виступали ще кілька хлопців і дівчат, а тоді прийшов наказ встати, бо судді залишали залю. Вони йшли на нараду над нашим вироком.

Тоді у залі витворилася дещо вільніша атмосфера. Хлопці усміхалися до нас, ми їм подвійно віддячувалися, можна було навіть обмінятися з сусідами кількома словами, "чубарики" стали до нас наче ласкавіші.

Прошло не більше як дві години. Ми почули наказ "встати", і зразу навколо нас збільшилася охорона. До залі ввійшов суд.

Ми споважніли і стояли мовчки. Судді і прокурор пильно дивились на нас, і мені здалося, що їхні обличчя мали тріумфальний вираз. Голова суду почав читати вирок. Ми слухали, затаму-

ваши віддих. Тепер кожний з нас мав почути про свою долю, від якої вороття вже не буде, над якою судді радилися дві години. Стільки присвятили вони для вирішення долі 59 молодих людей, серед яких 42-ом загрожувала смерть. Точніше, вони витратили по дві хвилини на кожного з нас.

Читання вироку тривало досить довго. Текст починався від стандартних слів "ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки" (усе судочинство велося українською мовою). Після того названо прізвища судової колегії, прокурора, оборонців, а тоді йшов довгий перелік прізвищ обвинувачених і з'ясування складу їхніх "злочинів". Це було повторенням того, що ми вже чули в акті обвинувачення.

Коли врешті голова суду дійшов до слів "судова колегія приговорила" і почав читати наші прізвища, я вся перетворилася у слух. Я слухала вухами й очима. Я ловила кожний звук, що виходив з уст голови суду. Я почула виразно: "приговорила Максимова Івана... до смертної кари — розстрілу". Зразу мені майнула думка, що його не пощадили, що не дарували йому життя за зраду друзів. І далі в мої вуха подзвінно вдаряли слова судді: Березовського Арпада... до розстрілу, Коцюбу Тараса... до розстрілу, Матвійчука Миколу... до розстрілу, Думанського Михайла... до розстрілу, Думанського Степана... до розстрілу, Думанського Петра... до розстрілу, Сороківського Михайла... до розстрілу, Клячківського Дмитра... до розстрілу, Ковалюк Володимир... до розстрілу, Береста Романа... до розстрілу...

Спочатку, коли ми тільки почули слово "приговорила", у не одного з нас жевріла в душі надія, що може судді не будуть такі жорстокі як прокурор і замість смертної кари, присудять табори й заслання. Але ті сподівання з кожним моментом розвіювалися в міру того, як продовжувався перелік наших прізвищ. А суддя читав невтомно, і видавалося, що довгому спискові немає кінця.

Я слухала далі, як він скандував прізвища: Гончарука Богдана... до розстрілу, Горбала Романа... до розстрілу, Крупю Теодозія... до розстрілу, Єднорога Миколу... до розстрілу, Коверко Дарію... до розстрілу, Столяр Галину... до розстрілу, Винників Наталію... до розстрілу, Куницького Богдана... до розстрілу, Нирку Станислава... до розстрілу, Грицай Марту... до розстрілу, Левицького Олега... до розстрілу, Дякова Романа... до розстрілу, його брата... до розстрілу, Волошин Ольгу... до розстрілу, Шенгеру Петра... до розстрілу, Пещуха Михайла... до розстрілу, Вовка Андрія... до розстрілу, Булку Івана... до розстрілу, Слюзара Дмитра... до розстрілу, Пик Ірину... до розстрілу, Малашук Людмилу... до розстрілу, мого брата... до розстрілу, мене... до розстрілу... І далі: до розстрілу, до розстрілу... до розстрілу...

Список продовжувався. Мені здавалося, що йому не буде кін-

ця. Я загубилася в обчисленні, але я вже знала, що ця черга приречених не спиниться перед числом 42. Знала також, що всіх 11 дівчат зустрічає однакова доля. Мені стало ясно, що весь цей триденний процес, з усіма суддями, прокурором, оборонцями, з нашими зізнаннями, з останнім словом, що врешті, т. зв. нарада судової колегії над нашими вироками, що все це — лише хитро організований фарс та обман. Нашу долю давно вже було вирішено. Прокурор, який вимагав кари смерти для 42 підсудних і довгі роки таборів та заслання для 17 інших з нашого процесу, знав прекрасно, що він тільки передає наказ партії, і вся судова колегія була свідомо того.

Я вловила дальшу нитку читання вироку і усвідомила, що суддя закінчив вже з розстрілами і почав називати тих, кому присудили по 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Затяглися прізвища: Шухевич Наталія, Матла Олена, Клак Софія, Безпалько Оріся, Наконечна Марійка, Світлик Ліда, Попадин Оля, Химка Пеля.

Ми прийняли вирок спокійно. Не було в нас будь-якого пригноблення, можна сказати, що ми навіть були якось духовно піднесені. А в міру того як голова суду перелічував тих, кому дали по 10 років таборів і 5 років заслання, та наближалось до кінця читання вироку, ми відчули себе якось свободніше. Ми почали повертатися одне до одного, кидати окремі слова, чого не могли навіть зупинити "чубарики", які тепер оточили нас дуже тісним кільцем. Немає сумніву, що коли б тоді, зразу, повели нас разом на розстріл, ми прийняли б страту з піднесеними головами, з відкритими очима, а може навіть з піснею на вустах.

Водночас вже тоді почало в нас народжуватися переконання, яке згодом ще більше утвердилося в нас під час довгих днів і ночей в камері смерті, що, хоча наш процес не був гласний, все ж він був на свій лад показовий. Новим володарям західніх областей України хотілося показати населенню, як безоглядно каратимуть за найменший опір владі і чого можуть ждати наші потенційні послідовники.

Наша вільна поведінка і майже бадьорий настрій, як під час читання вироку, так і під час цілого процесу, заскочили суддів, прокурора, оборонців, та інших урядовців, які прийшли поглянути на нас. Вони звикли чути на політичних процесах каяття, прохання про помилування. Тому по їхніх обличчях видно було, що вони нас ніяк не розуміють. Мабуть, вони були розчаровані.

У такій атмосфері суд доручив вивести нас із залі. Випроводжували нас малими групами під великою охороною. Перші йшли хлопці. І хтось з них, з першої групи, обернувся до нас і, піднісши руку вгору, крикнув: "Слава Україні!" За ним піднялися інші руки з-поза тісного "чубарикового" кільця, і голосне "слава Україні!",

підхоплене дівчатами, понеслося по залі суду. Не знаю, хто був першим, хто почав таке прощання, але воно було прийняте і наслідуване іншими так спонтанно, що "чубарикам" було важко спинити цю хвилю. Вони якраз підштовхували хлопців вигуками "скорее", "молчать", намагаючися заглушити наше прощання, чимскоріше вивести засуджених із залі. У той час нам здавалося, що ми творимо одну нерозривну цілість, і, що хоч нас насилу розривають, ця нитка зв'язку, що народилася у судовій залі, ще тісніше закріпилася спільним вироком. Ми були наче одна велика родина, тільки що глибша від самого лише кровного споріднення між людьми.

Останніми із залі вивели нас, одинадцять дівчат, що були засуджені на смерть. Ми йшли сходами вниз, оточені щільним конвоєм "чубариків". На подвір'ї нас посадили до "кибітки".

IV

Коли "кибітка", що везла нас до тюрми після вироку, зупинилася, і ми почали виходити, ми побачили, що це вже не є Замарстинів. Ми були в Бригідках, іншій в'язниці Львова.

Повторилася стандартна тюремна процедура: насамперед перевірка особистих даних та індивідуальний обшук. Тільки що цим разом нас усіх одинадцять взяли до одної кімнати і обшук проводили рівночасно кілька жінок з тюремної обслуги. Вони вели себе порівняно чемно й людяно, і це заохотило нас якимсь чином сказати їм дещо про наш процес. Розповідали ми їм не прямо, але, так, наче розмовляючи між собою. Ми згадали, що нас було 59, що нас судили за те, що ми любимо нашу батьківщину, що хочемо волі для неї. Ми говорили про те, що 42 із нас засудили на розстріл, в тому 11 дівчат, що на суді всі обвинувачені вели себе гідно, що ніхто не кається та інше. Ми говорили з запалом і щирістю, бо нам хотілося поділитися з кимось зі "світа" нашими переживаннями, довести це до його відома, а у тих коротких хвилинах, жінки, що вели обшук, в наших очах уособлювали той "світ". Під впливом нашої розповіді вони ще обережніше, уривчасто, півсловами, виявляли своє здивування нашою поведінкою, робили натяки на інші процеси, на яких люди падають на коліна, просять помилування. Одна жінка, що обшукувала мою подругу, весь час сумовито зітхала: "Какая хорошенькая, какая молодая, и уже нет жизни".

Через півгодини ми вже стояли у смертній камері спецкорпусу тюрми, і оглядали на диво чисті стіни й долівку. На стелі світилася досить сильна лампа. Одиноке вікно на протилежній до дверей стіні, було забите дошками. Було ясно, що нас щільно відокремили від світу. Ми зразу дістали в'язничний приділ: одинадцять сінників, стільки ж коців, мисок на зупу, ложок і кубків на

каву. В куті поставили "парашу".

Ми заходилися влаштувати наше життя, останнє на цьому світі. Камера не була велика. Ми покпали сінники під двома стінами рядом коло себе, поскладали свої клунки в ногах і посідали кожна на своє вибране місце. Мій сінник сусідував з лівого боку з Галькою, а з правого з Талькою. Щойно ми сіли, як відчули страшенну втому. Нашим бажанням було відпочивати й відпочивати, а про все інше думати згодом.

Після трьох днів процесу наше життя у смертній камері було справжнім відпочинком. Нас ввели ранком і вечором на кілька хвилин в убиральню. Три рази денно відчинялося у дверях віконце-"квартирка", через яку "чубарики" давали нам їжу, подібну до того, чим годували нас у Замарстинівській в'язниці.

У нашій камері панувала ідеальна гармонія. Ніхто нікому не перешкоджав, кожний думав про своє. Навколо нас панувала тиша, бо товсті мури й залізні двері камери не пропускали звуків ззовні. Спочатку важко було звикнути до електричного світла вночі. Воно разило очі і не давало спати. Але згодом ми почали прикривати собі очі якоюсь хустиною. День від ночі ми відрізняли тим, що під час дня нам давали їсти.

Хтось із нас запропонував спільну молитву вголос. І від тоді ми почали спільно молитися вранці і ввечері, тихо вимовляючи різні молитви, хто які тільки знав. Тихенько співали ми теж св. Літургію та молебень, популярно званий "маївкою". Крім спільних молитов, ми молилися також індивідуально: за рідних, друзів, може й за себе. Дехто з нас, хто у вирі життя, призабув молитву, заступаючи її, на його думку, вищими ідеалами, тепер повертався до неї, наче намагаючись надолужити втрачене.

Часто наші розмови поверталися до теми виконання нашого вироку. Про те в нас були різні думки і побажання. Одні припускали, що нас можуть розстріляти в підземеллях тюрми, де ми б ішли довгим коридором і тоді несподівано діставали б кулю в потилицю. Інші думали, що НКВД практикує розстріли в лісах і зразу ж закопує постріляних. Було питання чи розстрілюваним зав'язують очі, а чи можна дивитися прямо в вічі нашим катам, чого дехто з нас бажав.

Роздумували ми над тим, яке останнє слово сказати енкаведистам. Ми говорили, що воно повинно бути змістовне й коротке, щоб куля його не перервала. Але хто мав би це наше слово почути? Бездушні роботи, яких накручено тиснути курок пістолі? А "вищої влади" може навіть і не бути під час виконання цього "мокрого" завдання. У них же тільки порожнє місце там, де в нас людське серце, совість і почування. Залишився отже тільки Бог, який міг почути наше останнє слово, чи то сказане, чи тільки подумане. І Він прийме його, як прийме також жертву нашого

молодого життя.

Хоч ми готувалися до смерти, на дні душі кожної з нас жевріла надія про можливість перегляду нашої справи. Ми знали, що наші оборонці внесли касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР. Але не маючи жадного контакту із зовнішнім світом, ми не знали результату касації. Крім цього, вже раніше у в'язниці говорилося про те, що, у випадку відкинення касаційної скарги, засуджених повідомляють безпосередньо перед виконанням вироку. Тому ми кожної ночі ждали найгіршого.

У перші тижні дні минали без жадних змін, без будь-яких подій. Проходи, як і "бані", були нам заборонені. Влада вважала, що нам цього вже не треба. І ми самі з кожним днем ще більше віддалялися від світу. В думках я довго прощалася з батьками, поверталася до дитячих літ, до приємних спогадів, переживань, подій, що залишилися в пам'яті. Переходила рік за роком моє життя в гімназії, згадувала моїх товаришок, друзів, знайомих, прощалася з ними. З братом я не прощалася, бо доля в нас була одна. Я тільки просила Бога, щоб дав йому силу прийняти цю гірку чашу гідно і без жалю. Я прощалася і з місцями, в яких я проживала і які визначували окремі етапи мого, тоді ще не довгого, життя.

Найдовше я прощалася з сестрою. Останній привіт від неї я дістала за посередництвом Орісі, її товаришки з камери у Замарстинівській тюрмі. Це було на Йордан, у третій день нашого процесу. Моя сестра не мала т. зв. "справи". Її ніхто не зрадив, не було проти неї обвинувальних доказів. Але її заарештували, бо, як казав слідчий, "де двоє в родині бандити, там третє теж виросте бандитом". Я вірила, що, навіть, якщо мою сестру без будь-яких причин засудять і вивезуть, вона виживе, витримає і повернеться додому, щоб бути поміччю нашим батькам.

Мені здавалося, що я вже все упорядкувала в своїх думках, у своїй совісті і поставила останню крапку в книзі свого життя на землі, бо те, що було переді мною, було щось зовсім інше, невідоме, відмінне від сучасного.

Коли до нашої камери приходили ночі, вони проходили тривожно. Ми лягали спати, не знаючи, чи це буде саме та ніч, коли нас братимуть на розстріл. Нам дуже бажалося, щоб нас брали всіх разом. Ми вірили, що усе досі спільно пережите, допоможе нам гуртом мужньо зустріти останні хвилини нашого життя.

За кілька тижнів життя у нашій камері, нас розбудив скрегіт ключа у дверях, що зразу відчинилися. Ми побачили кількох енкаведистів. Один з них держав в руках папір, і наші очі вмить на ньому зосередилися, мов би хотіли скоріше вичитати: хто перший, а може всі разом? Хоча ми довго і дбайливо готовилися до цієї

хвилини, проте ж коли вона прийшла, все моє тіло затремтіло, дарма, що в камері не було холодно. Енкаведист не поспішав. Він спокійно оглянув камеру, а тоді, заглядаючи в папір, прочитав: "Пик Ірина", і по-батькові. А як Ірка відізвалася, він закінчив: "собирайсь с вещами". Після того енкаведисти вийшли. У глибокому хвилюванні Ірка і ми розгубилися в здогадах: Чому саме Ірка перша, і чи беруть вони її на розстріл? Чому тоді тільки її одну?

Ірка швидко попрощалася і її вивели, а ми далі шукали розгадки того, що сталося. У певний момент хтось із нас пригадав: Ірка роджена в Америці, де її батько був священиком, і звідти її вислали до Львова до української гімназії. Тепер, видно, її родичі зробили заходи для її визволення. Ми були майже певні, що наші припущення виправдані, та вірили, що, повернувшись до Америки, Ірка стане живим свідком нашого процесу, донесе правду про нього у широкий світ.

Нас в камері залишилося тепер 10 дівчат. На стіні, якраз біля входу, з лівого боку, був вишкрябаний, видний тільки для нашого вправного ока напис: "Тут сидять одинадцять дівчат, засуджених на смерть". Ми його не міняли, але ми раділи, що одна з нас є в дорозі до волі.

Хоча ми розпрощалися із зовнішнім світом, і він існував для нас вже тільки, як чарівна казка, яку ми чули ще в дитячі роки, нас цікавила доля хлопців з нашого процесу, які були теж засуджені на смерть. Ми думали, що може вони теж сидять в одній з камер нашого спецкорпусу. Якщо так, то вони вживають ту саму убиральню, що й ми. Це заохотило нас пробувати цим шляхом нав'язати контакт з ними. Я особливо хотіла дізнатися про долю мого брата, а також Арпада. За випробуванням уже у Замарстинівській тюрмі звичаєм, ми почали під час наших відвідин убиральні перешукувати всякі куточки, дивитися, чи є там якісь написи, а також щілини, в яких могли бути заховані "грипси", значить маленькі кусочки записаного паперу. Хоч такі цінності як папір і графіт конфіскували під час обшуків, досвідченому в'язневі завжди щастило це добро зберігати. Я теж залишала мої записки і кожного дня ждала на відповідь. Спочатку мені не щастило: я провіряла місце, де захований був мій "грис" і бачила, що він є на місці. Аж одного разу я його не знайшла, а декілька днів пізніше появилася записка від Арпада. Він писав, що, потрапивши до спецкорпусу, зразу захворів на черевний тиф. Друзі казали, що він був якийсь час непритомний, і побоювалися, що він помре. Це була одинока вісточка, що її я одержала з чоловічої камери. Мої заходи нав'язати зв'язок з братом не увінчалися успіхом.

Одного дня, коли ми лежали на наших сінниках (у смертних камерах це дозволялося), ми несподівано почули зі двору плач

немовляти. Він пробивався крізь дошки нашого вікна і розко-
тистим звуком торкнувся наших приспаних дівочих почувань. Ми
всі, як одна, стрепенулися, сіли та стали слухати. А дитина
хлипала сердешним немовлячим "ува-ува", зачаровуючи нас і
перетворюючи нас знову у людські істоти, з людськими, неспов-
неними бажаннями, з нездійсненими мріями. Крім Ольги Волошин,
кожна з нас була ще незаміжня. Може якась з нас залишила на
волі хлопця, може нареченого. Але напевно в усіх були свої мрії, з
якими ми в нашій камері вже розсталися, і які у тій хвилині так
різко і боляче віджили. У декого по обличчю скотилася непрохана
сльоза — може із зворушення, а, може, з жалю за втраченим.

Дошу тишу перервала Душка, вголос міркуючи, що це певно
дитина Катрусі Зарицької.* Поруч з нашим спецкорпусом був
тюремний шпиталь, звідки, треба думати, Катруся вийшла з
дитиною на прохід на тюремне подвір'я під нашим вікном.

Знову ми мусіли працювати якийсь час, щоб повернути рівно-
вагу і спокій нашої душі, які ми втратили через невинний плач
немовляти.

Одного дня, вже по вечері, "чубарики" привели до нашої
камери двох молодих польок. Ми прийняли їх щиро, по-то-
вариськи, як годиться досвідченим, зрівноваженим "смертникам".
Вони були досить несміливі і з острахом дивилися у своє
призначення. Але нам довелося бути з ними дуже коротко.
Ще тієї самої ночі, 28 березня 1941 року, коли минуло вже більше
як два місяці нашого перебування у смертній камері, у дверях
з'явилось кілька енкаведистів. Один, мабуть, службово старший,
тримав у руках картку паперу. Він заявив, що ті, чиї імена він
прочитає, мають "собиратися з речами".

Ми усвідомили, що ось прийшла наша година. З сумним
усміхом на вустах і тужним поглядом дивилися одна на одну. Ми
стали щільним півколом, щоб у спільному дотику черпати силу. В
камері стало тихо-тихо. Здавалося, що й наш віддих утих. Кожна
чула тільки прискорені удари власного серця.

*К. Зарицька, дочка Мирона Зарицького, видатного українського
вченого-математика, професора університету ім. І. Франка у Львові, була
ув'язнена в Польщі за приналежність до ОУН. Заарештована 1940 року
органами НКВД, була звільнена у зв'язку з народженням у в'язниці сина,
сьогодні видатного мистця. У 1947 році Зарицьку заарештували знову і
засудили на 25 років таборів за організацію Червоного хреста при УПА. Її
звільнили після відбуття повного строку. Чоловік Катрусі Зарицької, Ми-
хайло Сорока, теж був заарештований в 1940 р. і засуджений на 10 років
таборів. Строк відбув у Воркуті. Його звільнили в 1950 році, але за два роки
його заарештували вдруге і засудили на 25 років таборів. Він помер у табо-
рі в Мордовії в 1971 році.

Енкаведист почав голосно читати наші прізвища, імена й по-батькові. Поволі й виразно вимовляючи, щоб не було помилки, він зупинявся на кожному і поглядав на нас. Ми стояли спокійно й непорушно, аж поки він не скінчив. Тоді він повторив, що прочитані мають готуватися з речами. Після того як він, разом з іншими, вийшли з камери, ми заворушилися. Ми усвідомили, що, хоча в нашій камері нас було 10 із засуджених у нашому процесі, енкаведист прочитав тільки 9 прізвищ, не згадавши Душку. Як це розуміти? Куди нас ведуть? Чому не всіх разом? Чому залишають Душку? Ми знали, що з нас усіх вона мала найвище становище в ОУН і що її на процесі обвинувачували найбільше. Водночас ми пам'ятали, що нас усіх засудили на смерть. На питання, які ми собі ставили, ми не знаходили відповіді і нам було боляче розлучатися з Душкою. Тому ми не поспішаючи збирали свої речі.

Але швидко відчинилися двері, і нам наказали виходити. Ми почали прощатися. В тюрмі прощання друзів, з якими людину зв'язує спільна доля, — це дуже важка й болюча хвилина. Хоч ніхто з нас не знав, куди нас забирають, ми все таки йшли разом. Отже сталося те, чого ми завжди прагнули, знаючи, що так легше буде нам зустріти нашу долю. Тепер Душка залишилася сама. Вона стояла на своєму сіннику, якимось сумно усміхаючись і міцно обіймаючи кожну з нас по черзі. Енкаведисти підганяли нас, і ми почали виходити, а погляд Душки супроводив нас до дверей, а може й далі. За нами двері зачинилися, а нас обступили енкаведисти і повели кілька кроків до убиральні. Там той, хто перед тим викликав наші прізвища, заявив, що він прочитає нам письмо і ми маємо уважно його вислухати.

Він поволі, чітко й урочисто, хоч притишеним голосом, почав читати декрет Президії Верховної Ради СРСР. Постійно називаючи "товариша Сталіна", він повідомив, що нас "помилували", точніше, що нам замінили смертний вирок на 10 років ув'язнення і 5 років заслання. У тексті говорилося також про благородність конституції СРСР і про шляхетність його вождя, про наш обов'язок вдячності за помилування та подібне.

Коли енкаведист закінчив читати, він глянув на нас. Ми стояли мовчки. Вістку про те, що перед нами немає вже загрози негайної смерті, ми прийняли з полегшенням. Але сталося так, що жадна з нас не виявила того почуття будь-яким висловом радості. Перед нашими очима ще далі стояв живий образ Душки, збентеженої, сумно усміхненої, що проводжала нас прощальним поглядом, в якому крився здогад, що, мабуть, ми не йдемо на розстріл, а вона сама з нашої групи залишається у смертній камері. Крім цього, за понад два місяці спільного життя, ми самі зависли між небом і землею, з якою ми на ділі вже розсталися. Врешті, ми вже чимало чули про сталінські в'язниці, табори примусової праці і заслання.

Тому перспектива каторги, невільничих робіт і "перевиховання" нас інколи лякали більше ніж смерть у гурті друзів.

Енкаведисти, що стояли перед нами, не знали про наш почування, і ніяк не могли зрозуміти нашої поведінки. Той, що прочитав нам декрет, почав його ще раз роз'яснювати, мабуть, переконаний, що ми не усвідомлюємо його змісту. Але й після його доповнень наш настрій і поведінка не змінилися. Йому терпець урвався, він наказав нам взяти наші речі і виходити за ними. Оточені охороною, ми ще раз пройшли мимо дверей нашої камери і болісно дивилися на них, наче б хотіли проникнути крізь них. Ми в думках ще раз прощалися з Душкою і вибачалися перед нею, що залишаємо її саму. А йдучи понурими коридорами, ми прощалися з нашими хлопцями, здогадуючися, що вони може ще у нашому спецкорпусі. Зокрема, я прощалася з братом, не знаючи, де він тепер і яке його майбутнє, чи судилася нам доля ще колись зустрітися.

Нас вивели на подвір'я. Надворі була темна ніч. Над нами, вгорі, небо іскрилося безліччю зір, а свіже весняне повітря наповняло наші груди. Але ця коротка зустріч з природою не полонила нас, не відірвала нас від свідомості того, що перед нами. Подвір'ям енкаведисти провели нас до іншого входу, і далі ми йшли коридорами, аж поки не зупинилися перед дверми однієї камери, мабуть, число 5. Коли перед нами відчинили двері і наказали туди ввійти, ми жахнулися картині, що розкрилася перед нашими очима. Камера була дуже велика, а в ній, хаотично порозкидані на долівці, лежала безліч людських тіл. Ліжок не було. Зараз біля дверей стояли дві превеликі параші, які, очевидно, були замалі на таке число в'язнів і переливалися через край.

Розкуйовджені, розхристані людські тіла заворушилися. Дехто дивився на нас з цікавістю, інші байдуже, а деякі навіть люто. Ми не мали відваги вступити до цієї камери, і енкаведист мусів штовхнути нас у середину, щоб замкнути двері. Ми стояли добру хвилину біля порога, бо не знали, куди рухатися, де шукати для себе місця. Під час нашого слідства, коли ми сиділи у Замарстинівській тюрмі, ми звикли до тісноти: було ж там в нашій камері, яка за пляном була призначена для одної людини, інколи 22 особи. Але це були політичні в'язні, українці і неукраїнці, з якими ми знаходили спільну мову. Тут, на Бригідках, держали всіх разом — політичних з кримінальними злочинцями. Це приводило до різних конфліктів, а жохливий бруд, блощиці й воші створювали несамовиті умови.

Для нас перехід з малої, чистої та ідеально спокійної смертної камери до великої, загальної, повної неохайних і лайливих жінок, був наче поверненням з неба на землю. Болюче було наше

Наталія Винників
9 грудня 1920 — (?) 1942

прощання з світом, але повернення до нього боліло не менше. Ми наче пробудилися зі сну і побачили навколо себе живу дійсність, до якої ми вже не були психологічно приготовлені. Перед нами тривожно стелилися перспективи довгих років тюремного і таборового каторжного життя тут і на засланні.

Галя Олена Столяр

17 березня 1917 — 27 листопада 1942

Поволі ми почали усвідомлювати, що нас засудили на життя.
Postscriptum. Яка була дальша доля засуджених у процесі 59-и? У німецько-радянській війні, яка почалася за п'ять місяців після нашого вироку, пропало багато даних про наших друзів і подруг, включно з прізвищами декого з них. Мені пощастило відтворити імена 44 осіб із засуджених на нашому процесі, так що 15 наших

друзів і подруг залишаються невідомі.

Із 42 засуджених на смерть помилували 10 дівчат і 11 хлопців, значить, половину. (До речі, вже на волі ми дізналися, що заходи у справі помилування робили в Москві — після того як Верховний Суд УРСР відкинув касаційну скаргу — деякі видатні українські громадяни, зокрема академік Кирило Студинський). З другої половини, що були розстріляні, мені відомі 15 засуджених на смерть: Іван Максимів, Арпад Березовський, Михайло Сороківський, Стасьо Нирка, о. Роман Берест, Михайло, Степан і Петро Думанські, Роман Дяків і його брат, Михайло Єднорог, Микола Матвійчук, Тарас Коцюба, Андрій Вовк і Володимира Ковалюк.

З тих, хто був засуджений на розстріл, але помилуваний, вивезли з Бригідок у перший день війни, себто 22 червня 1941 року, до тюрми в Бердичеві 11 хлопців: Дмитра Клячківського, Теодозія Крупу, Олега Левицького, Богдана Куницького, Михайла Пецуха, Петра Шенгеру, Дмитра Слюзара, Богдана Гончарука, Романа Горбала, Івана Булку і мого брата, та 5 дівчат: Анну Боднар, Ольгу Волошин, Гальку Столяр, Наталку Винників і мене. У перші дні липня, коли до Бердичева наближався фронт, енкаведисти підпалили тюрму і закидали її гранатами. Щоб вирватися з палаючої тюрми, наші хлопці розбили двері камер, і ми всі вибігли у коридор тюрми, а там далі на тюремне подвір'я. Там енкаведисти, що залягли, прийняли нас скорострільним вогнем, в результаті чого були вбиті Олег Левицький та Михайло Пецух. Іншим пощастило втекти. Згодом з тієї бердичівської групи загинули під час Другої світової війни чотири особи: у 1942 році гестапівці замордували у в'язниці в Берліні Гальку Столяр, а восени того ж року німці розстріляли в Бабиному Яру, під Києвом, Тальку Винників — обох за членство в ОУН та участь у проти-німецькому підпіллі. Дмитро Клячківський, організатор УПА та її перший головний командир, загинув у бою з більшовиками 12 листопада 1945 року. Як старшина УПА, загинув у бою з більшовиками також Богдан Куницький.

З-поміж товаришок нашої смертної камери врятувалися на Бригідках у Львові Марта Грицай, Дарка Коверко та Людка Малащук. Їх не включили до нашого бердичівського транспорту і залишили у Львові, звідки їм пощастило втекти другого дня німецько-радянської війни, себто 23 червня. Тоді в результаті німецького бомбардування в'язнична сторожа частково втратила контроль, і в'язні почали виломлювати двері камер. Разом з ними втекла Оленка Матла, яку на нашому процесі засудили на 10 років таборів і 5 років заслання. Було вже вище згадано, що засуджену на смерть Ірину Пик звільнили як американську громадянку, в наслідок втручання уряду США, після чого вона повернулася до Америки.

НОТАТКИ РОБІТНИКА

Відшуміла десята п'ятирічка. По всій країні, по всіх заводах — від малюсінських, які виробляють настільні лампи, до гігантських сталеливарних і секретних військових — випростувалися з полегшенням люди: скінчилася гарячка авралів, штурмів і понаднормової праці.

Але ненадовго. На порозі наступне п'ятиріччя. І знову закликають нас надхненною ударною працею відзначати з'їзди, ювілеї і внутрішні та зовнішні заходи уряду. "Двадцять шість ударних тижнів до 26 з'їзду партії", "плян двох місяців до дня відкриття партійного форуму", "підвищені зустрічні обов'язки першому рокові п'ятирічки". Ініціюю, здається, нема кінця. З мітингів на конференції, з конференцій на мітинги перекочується обласкавлений почет балакунів і підлабузників. А розплачуватися доводиться всім.

Комуністичні суботники на честь народження вождя, недільники в дні ювілеїв комсомольських і піонерських організацій. Суботники й недільники на честь приєднання до соціалістичного табору нових обманених народів. Дні "трудоих подарунків" під час спортових і фестивалівних показух. Усе менше й менше вихідних днів лишається трудівникам.

Але й суботники для дострокового пуску комсомольських будов або недільники для закінчення побутових комплексів не допоможуть досягнути жаданого "виконання й перевиконання" розреклямованих брехливих плянів гарячкової економіки.

У державі, яка гордо називає себе опорою світового прогресу, продуктивність праці майже вдвічі менша, ніж у країнах, що їх пробують обплувати на кожному врочистому зібранні. І ось, не роздзвонюючи на роздоріжжях, не збираючи захоплених передовиків праці на мітинги, фабрикують на підприємствах іще й такі накази:

"У зв'язку з ускладненнями у виконанні державного пляну, викликаними великою кількістю простудних захворювань, що пов'язані з епідемією грипи, наказую: організувати працю в суботу".

Дивуєшся не тільки з несумлінності тих, хто спроможний написати таке: людям, які ослабли від хвороби, забирають

вихідний день. Дивує передусім їхнє нахабство. Зневажається мораль, людяність і закони, а вони переконані, що їм все минеться. Ніхто не наважиться стати проти чергової несправедливості. Ніхто не зможе оборонити обдурений, збездещений народ. Знають, що знайдеться досить сили й засобів, щоб зв'язати кожного, хто наважиться протестувати. І діється це в час, коли всьому світові наполегливо прищеплюється думка про розквіт розвинуеного соціалістичного суспільства, про відсутність у ньому робітничих і соціальних конфліктів.

Але настав час і трудівники Польщі не захотіли нести на своїх плечах помилки й прорахунки нездарних політичних і державних діячів. Переконавшись, що вони зовсім неспроможні вивести країну з кризи, в яку її кинули десятиріччя придушення свободи виборів, гласності, дискусій, мільйони робітників і службовців об'єднуються у власні незалежні профспілки, спроможні справді обороняти своїх членів від свавілля чиновників.

Ось тут і виявилось справжнє обличчя так званих ідеологів світового робітничого руху.

Засоби інформації Радянського Союзу та інших соціалістичних країн навколо Польщі, які досі постачали нам тільки репортажі про нечувані успіхи соціалістичної співдружності і розчулювалися взаємними нагородами честолюбних володарів, тепер спрямували злісний потік лайки та наклепу на непокірних робітників.

Масовий громадський рух, звичний у кожній демократичній країні, хочуть представити нам як результат диверсії західних розвідок. Людей, які задовго до сьогоднішніх подій, попереджали про наслідки безконтрольного керування, проголошують ворогами народу й агентами імперіалізму.

Знаменно, які саме країни очолюють цей пропаґандистський галас, закликають до репресій проти обурених робітників, проводять загрозливі військові маневри коло кордонів Польщі. Поперше, шістдесят три роки комуністичного керування коштували народові мільйони людських жертв. Тут досі репресії є відповіддю на кожну незалежну критичну думку. Подруге, зовсім недавно спробу демократизувати суспільство придушили танки інтервентів. Потрете, громадян убивають за одну спробу перейти через стіну, яка силomicь роз'єднує батьківщину.

— Ти чув, що там поляки виробляють? — спитав мене товариш, з яким ми поверталися додому з заводу. І не дочекавшись відповіді, додав роздратовано: — Давити їх уже пора!

— Та як ти смієш таке казати! Це такі самі робітники, як і ми. Вони борються за свої права. Хто тебе навчив цих нісенітниць?

— Ніхто. Я сам так думаю. Ми краще не живемо, проте не страйкуємо, не послаблюємо обороноздатність. А їх напевно ззов-

ні підбурюють.

Радянські журналісти-міжнародники їдять свій хліб не задурно. Мій товариш переконаний: тільки за кордоном існує пропаганда насильства і потяг до репресії.

Як мені пояснити йому, що ті, хто ховається від власного народу в куленепробивних автомобілях, за численною охороною і глухими мурами, найменше турбуються про нашу безпеку? Що люди, які побудували собі таємні розподільники товарів і відгородили від населення розкішні будинки відпочинку, санаторії та дачі, в той час, коли ми тулимося в комунальних квартирах, змагаємо в нескінченних чергах, що ці люди найменше турбуються про добробут свого й сусіднього народів?

Якщо щось лякає наших керівників, то це одне: щоб усьому світові, включаючи мого обдуреного друга, не стала ясна та безодня хаосу, руїни та злиднів, в яку вони вкинули країну. Боятися, що коли й робітники СРСР, услід за польськими робітниками, відмовляться за рахунок свого здоров'я, відпочинку й побуту покривати банкрутство системи брехні й насильства, то зрушиться їхнє панування, яке вони намагаються силою зброї накинути всій планеті.

Найкращий доказ цього — звіряча злість, з якою вони кидаються на кожного, хто наважується протестувати проти їхнього нищівного шляху і вимагати свободи та людських прав для народу.

В'язниці, заслання, табори, страшні психіатричні душоубки — і все це проти слова людини.

Так можна боятися тільки правди.

Москва, 1981 рік

Микола Алексєєв

П КРИК ЯК СПЕЦИФІЧНО
О УКРАЇНСЬКА ФОРМА УСНОГО
С СПІЛКУВАННЯ

М
І Демонодор Баюрський

Ш

К

А

Недавно я вернувся з одnodенних вакацій у пансіоні, де з'їжджається цвіт української інтелектуальної еліти США і Канади. Відійшовши на кільканадцять кроків від згромадженого товариства, я усвідомив собі ще раз* одну специфічну прикмету українців: з відстані кільканадцяти кроків я вже не чув окремих голосів, чув тільки крик. Стоячи в середині крику, пробуючи з кимсь говорити (перекрикуванням), я це помічав менше, потрібна була деяка віддаль, акустична перспектива.

Я пригадав собі досвід з іншими національними групами. Відійшовши на подібну відстань від натовпу американців (напр., на party), я також не раз чув акустичну різницю. Але це не був крик, а радше гамір. Якщо на американській party є, скажімо, п'ятдесят осіб, то кожна говорить з якоюсь іншою, а ця інша слухає, в результаті чого чуємо в відстані гамір двадцяти п'яти голосів.

Зовсім інакше з українцями. Тут кожний із двійки співбесідників говорить одночасно, так що з відстані чуємо п'ятдесят голосів, які намагаються перекричати один одного (якщо припустимо, що і в цьому випадку зійшлась така сама кількість людей, як на американську party, тобто п'ятдесят).

Проте це не єдина причина крику як форми українського усного мовлення. Пригадую собі, як до мого дому в Варшаві приходили мої місцеві українські знайомі. Навіть якщо відвідував мене тільки один із них, наша українська розмова була така, що моя жінка-полька питала з другої кімнати: "Чому ви так кричите?" Одного разу завітав до мене нетиповий українець. Коли він вийшов, жінка сказала: "Дивний українець — не кричав, а шепотів". Будучи особою інтелегентною, додала: "Вам, мабуть, бракує українських слів, тому ви звичайно так кричите". Справді, це була

*Усвідомлення вперше див. в "Дітописі і дідописі", *Сучасність*, ч. 6, 1980, стор. 103-104.

влучна діагноза. Українці, як правило, не знають української мови, але вважають за свій патріотичний обов'язок нею говорити. Це, звичайно, не їхня вина, що вони її не знають. Нема ж бо на світі такого українця, який міг би пройти українською мовою весь процес освіти від маминого подолка і татових колін до університетського диплому. Навіть, якщо він живе на західній Україні, він не уникне російського війська, російської адміністрації, російської вищої школи і т. д. Отже, не знаючи мови, якою говорять, українці надолужують це незнання криком, пробують за його допомогою перебороти мовний бар'єр.

Це загальнолюдське психологічне явище підмітив уже капітан Джеймс Кук у 18 столітті. Коли його запитали, як він порозумівався з тубільцями Океанії і Австралії, він відповів, що по-англійськи. "Всюди можна домовитись по-англійськи, — пояснював він, — треба тільки говорити голосно".

Аналогія підказує, що українці говорять між собою так, неначе б були один одному чужинцями. Це часто так і є, оскільки справжня культурна мова українців звичайно неукраїнська і різна в різних українців (російська, польська, англійська і т. д.). Говорячи між собою, українці перекладають у думці зі своєї справжньої мови на штучне есперанто українців, себто т. зв. літературну українську мову, заїкуючись, пріючи, надриваючи мозок і взагалі страждаючи немилосердно, а передусім — кричачи. Це крик роздратування, компенсації за муку, надії на порозуміння попри всі перепони і бозна чого ще.

Кричачи один до одного, українці рідко доходять до якогось порозуміння. Метою говорення стає саме говорення, а не договорення. Можна сказати, що українці надовго перед МакЛуеном застосували практично його клясичну формулу: "Спосіб передачі є її змістом". Інакше кажучи, український крик є своїм власним змістом, і ніякого іншого не потребує.

В епілозі можу додати, що мій знайомий із Варшави емігрував на Захід і почав до мене писати листи, які вказують, що він збожеволів, як і всі емігранти. Сумніваюсь, чи ще шепче в розмовах. Мабуть, став кричати, як усі, і нарешті зробився справжнім українцем.

ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ

Анна М. Ценцяла

POLAND AND UKRAINE. PAST AND PRESENT. Edited by Peter J. Potichnyj. Edmonton—Toronto: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980, 365 pp.

ПОЛЬША І УКРАЇНА. МИНУЛЕ І СЬОГОДНІ. Редакція Петра Потічного. Едмонтон—Торонто: Канадський інститут українських студій, 1980, 365 стор.

Ця книжка складається з 17 доповідей, що були виголошені в 1977 році в МакМастерському університеті в Гамілтоні, Онтаріо, на 11-ій конференції, присвяченій проблемам комунізму та Східної Європи. Цю конференцію організовано спільними зусиллями Канадського інституту українських студій Албертського університету і міжфакультетського комітету вивчення проблем комунізму і Східної Європи МакМастерського університету. Завданням конференції було не тільки зробити огляд історії тисячолітніх польсько-українських стосунків, але перш за все знайти найкращий шлях для досягнення взаємної згоди. Редактором книжки є Петро Потічний, професор політичних наук МакМастерського університету й Українського вільного університету. Книжка має п'ять розділів: історична спадщина, культурні стосунки, економічні і комунікаційні зв'язки, післявоєнний період, політичні проблеми (доповіді не завжди підпорядковані цій класифікації).

Беручи до уваги головну мету конференції: прагнення до порозуміння між обома народами, доводиться з жалем констатувати, що Іван Л. Рудницький не зміг знайти примірливішого тону для своєї вступної доповіді п. н. "Польсько-українські стосунки: тягар історії". Не слід дивуватися, що більшість українців обвинувачує головним чином поляків за сумне минуле (стор. 4), але ж ідеться про те, щоб позбутися обопільних негативних стереотипів, а не про закріплення їх надалі. Саме такого підходу тримається, між іншим, Франко Сисин у своїй надзви-

Анна М. Ценцяла — професор історії Канзаського університету в Лоренс, Канзас. Вона автор книжки *Poland and the Western Powers 1938-39* (London & Toronto: Routledge & Kegan Paul, 1968). Рецензія написана спеціально для *Сучасности*. Переклав з польського рукопису О. Ж.

чайно цікавій доповіді про роллю національної свідомости і національного конфлікту в русі Хмельницького, як і Анджея Камінський у доповіді про роллю козаків і взагалі українців у польсько-литовському об'єднанні. На підставі цих дуже цікавих і ґрунтовних доповідей можна дійти до висновку, що головною причиною браку згоди та співпраці була кількісна і відсоткова різниця серед правлячих верств обох країн. Тут передусім виступає слабкість української шляхти, а також українського відповідника польських магнатів — козацької старшини. Камінський підкреслює факт, що в 17 сторіччі козацька старшина була дуже подібна до польської аристократії в своєму побуті, освіті і способі мислення (стор. 45). Сисин підтверджує те, що власна українська аристократія у 1569-1648 роках висунула концепцію власної тотожности з "політичною нацією" та почала формувати "руську партію" на Волині, Київщині, Брацлавщині і Холмщині. Не диво, що українські селяни напали не тільки на польських аристократів, але й на українських (стор. 63-64). Сисин вбачає в конфлікті між козаками й українською аристократією одну з головних причин українського повстання і заснування військової республіки в долині Дніпра (стор. 70). Врешті, на думку Сисина, не відсутність "історичної пам'яті" про Київську Русь, яка кінець-кінцем існувала, а відсутність окремих і чітко визначених інституцій, успадкованих по ній, гальмувала розвиток "політичної нації" або еліти на українських землях в 16-17 сторіччях. Це становище, дуже відмінне від становища в Польщі, можна, мабуть, пояснити кількісною і відсотковою слабкістю української аристократії. Одним словом, уважне читання доповідей Сисина і Камінського допоможе нам зрозуміти внутрішні проблеми і конфлікти українського суспільства 17 сторіччя, а також роллю козаків й українців взагалі в польсько-литовському об'єднанні та рівень їх національної свідомости. Такий підхід дає можливість дивитися інакше на польсько-українські взаємини, замість того, щоб шукати, де, як і наскільки кожний народ винен у трагедії, яка, кінець-кінцем, була спільна.

З такої ж спокійної й об'єктивної історичної перспективи виходить Ярослав Пеленський, який зробив вже так багато для співпраці польських і американських істориків. Він правильно бачить зворотний пункт в укладі сил у Східній Європі в Андрусівському договорі 1667 року, але не робить при тому ніяких моральних висновків. Говорячи про поділи Польщі, він цитує Шевченка, який писав, що Польща впала, але в своїм падінні завалила і вас (українців). Він вказує, що тоді як українсько-козацький "виклик" на адресу Росії був гаслом повороту до старого політично-господарського устрою, "виклик" польський, який ввійшов до конституції 3 травня 1791 року, містив у собі нову ідеологію і провіщав новий суспільно-політичний устрій (стор. 311).

Пеленський робить висновок, що абсолютистська царська Росія пляново прямувала до цілковитої інтеграції як України, так і Польщі, з перехідними етапами обмеженої автономії: українського гетьманату і

Польського королівства. Коли мова про гетьманат, з тим можна погодитися, але не знаємо, що точно мав на думці Олександр I щодо Королівства — може конституційний експеримент, що його пізніше можна було б застосувати до всієї імперії? Не треба забувати, що Олександр надав широку автономію Фінляндії. Тут можна відноувати факт, який підкреслює Рудницький, що шведи не наважилися поновити панування над фінами (стор. 17). Але треба додати, що це сталося не з моральних причин, а через слабкість шведів у порівнянні з Росією. Не можна також пояснювати, як це робить Рудницький, польські повстання 1830-31 і 1863-64 років, як польські претенсії до східних земель колишньої Речі Посполитої (стор. 16). Звичайно, тодішня польська еліта, у своїй славнозвісній більшості, думала про відбудову Польщі в межах 1772 року, бо не могла собі уявити іншої незалежної Польщі. Але не забуваймо, що "червоні" 1863 року пропонували народам східних земель вибір між об'єднанням і федерацією з Польщею. Та й сам Рудницький згадує про "Золоту грамоту", що була звернена до населення Поділля і Волині і тоді не знайшла серед них зрозуміння.

Ні Рудницький, ні Пеленський, ні жаден інший доповідач не з'ясували історії польсько-українських стосунків періоду 1918-39 років. Рудницький згадує історію польсько-української війни 1919 року, але про період 1921-39 пише, що він занадто важливий і болісний, щоб його розглядати на швидку руч (стор. 26). Але власне вже давно пора, щоб цей період ґрунтовно дослідити і вказати на джерело політичної думки обох народів доби 1918-21 і 1921-39 років. Варто тут згадати про дві праці, які нещодавно з'явилися в Польщі. Це книжка Мирослави Папєжинської-Турек п. н. *Українське питання в другій Речі Посполитій, 1922-1926** і книжка Анджея Хойновського *Концепція національної політики польських урядів у 1921-39 роках.*** Обидві ці книжки є об'єктивні і цінні.

Що стосується польсько-української війни, якій Рудницький присвячує дещо уваги, то тут бракує дотепер об'єктивних історичних праць, які спиралися б на широку документацію. Між іншим, бракує конкретних даних, що стосуються національної свідомости широких мас українського населення Східної Галичини, немає серйозної, ґрунтовної студії політики еміграційного уряду Петрушевича, його стосунків з англійським і чехо-словацьким урядами, які найміцніше підтримували концепцію автономії Східної Галичини — зовсім не з моральних міркувань, а з погляду власних інтересів. В українському світосприйманні війна 1919 року безперечно уявлялася так, як її бачить

*Miroslawa Papierzyńska-Turek, *Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979).

**Andrzej Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939* (w serii: Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. III, Ossolineum, 1979).

Рудницький, тобто що польська агресія була рівнозначна знищенню основ, на яких можна було побудувати українську незалежну державу після Першої світової війни (стор. 22). Може, так, може, ні; це важко перевірити. Треба, однак, представляти ситуацію так, як вона виглядала з тодішнього польського погляду, тобто громадської думки польської національної меншости в Східній Галичині, Пілсудського, ендеків (Народна демократія), ППС (Польська партія соціалістична) і т. д. і т. д. Ми дійдемо до висновку, що, за винятком ППС, жадна польська політична партія не погоджувалася на територіальну автономію Східньої Галичини, не кажучи вже про польське населення, яке там жило. Така була тодішня політична дійсність. Не можна також нехтувати федераційною думкою Пілсудського, коли цитуємо Цата Мацкевіча, який був знаменитим публіцистом, але ніколи не був істориком. Але якщо ми хочемо зупинитися на тому, "що було б, якби", то можемо з великою долею певности сказати, що у випадку здійснення концепції Пілсудського, тобто федерації, і встановлення вільної і великої України, її демографічна і економічна сила скорше чи пізніше притягнула б й Східню Галичину. Однак, до того не дійшло, бо польський народ був занадто виснажений, щоб далі воювати. Тому підписано Ризький договір, який був подібний до Андрусівського в тому, що в обох випадках Польща була занадто слаба, щоб відірвати всю Україну від Росії. В усякому разі, такий підхід не є історичний і не служить інтересам порозуміння обидвох народів визначити польську політику супроти українців одним з висловів Таллейрана, в цьому випадку: "бо глупота гірша від злочину" (стор. 26). Саме такої легковажности, яка закріплює старі образи й упередження, належить уникати.

Повертаючися до доповіді Пеленського, можна тут і там закинути йому занадто схематичний підхід до історії Польщі. Порівнювати польський жовтень (1956-57, і навіть наступний період) до Королівства (1815-30) є занадто великим спрощенням, а порівнювати економічну політику Ґерека з "органічною працею" 19 сторіччя то вже непорозуміння. Бож не можна порівнювати Ґерекову політику піднесення промислової продукції інжекцією закордонних кредитів, але без ґрунтовних змін у керівництві й економічній структурі з приватною органічною працею, що виходить з ініціативи самого суспільства, яке було під чужою владою. Поза тим уже в 1978-79 роках економічну кризу було видно неозброєним оком. Але мало хто передбачав, що Польща знову кине "виклик" Росії в 1980-81 роках, цим разом голосом самої робітничої класи. Консервативні передбачення З. Бжезінського і А. Бромке не виправдалися. Можливо, що ми бачимо тепер у Польщі початок кінця радянської імперії. Але коли б в решті Росії вдалося приборкати одвічних польських "бунтовщиків", це послабило б ще більше її та стан її володіння у Східній Європі. Не можна з певністю твердити, як це робить Бромке, що поляки не бажають собі цілковитої дезинтеграції радянської імперії, бо це загрожує новим воскресінням Німеччини. Чи те

воскресіння було б загрозою для Польщі, чи ні, залежить головним чином від двох факторів: західної політики в такій ситуації щодо Німеччини та співпраці або браку її між народами Східної Європи. Тут у першу чергу я маю на думці співпрацю польсько-українську. Очевидно, що ці два фактори взаємозалежні, бо ж Захід, а зокрема США, будуть рахуватися не тільки з Польщею, але також з Польщею й Україною, якщо ці два народи погодяться на спільну політику. Одначе, досі, як це підкреслили обидва доповідачі, ані польська, ані українська еміграції не випрацювали ніякої спільної програми, а програма таки є конечна, тим більше тепер, якщо вона має мати вплив на американську політику. На жаль, ми все ще на шляху дошукування, "хто більше завинив" у минулому. У нас, мабуть, досить істориків, знавців дійсних подій, які могли б взяти на себе завдання висвітлити минуле без моралізування і збереження старих образ та інтересів і показати минуле в найкращому значенні цього слова.

Другий "болючий період", який вимагає такого ж опрацювання, це роки Другої світової війни. Доповідь Є. Штендери про спроби співпраці між УПА і ВіН-ом (Вольносьць і Неподлеглоць) у 1946-47 роках не стосується до цього періоду і є радше не на місці. Вже пора, щоб українські історики опрацювали українські акції на східних землях, акції, які, на жаль, залишили криваву пам'ять у польській національній свідомості, і не тільки завдяки таким книжкам, як *Луна в Бещадах* Гергарда, чи іншим псевдоісторичним працям, виданим у Польщі. Польські історики натомість повинні дослідити акції Делегатури й АК (Армія крайова). Доречно згадати, що Гергард був убитий в обставинах, ще й досі не з'ясованих. Він загинув незабаром після того, як почав домагатися нового розслідування вбивства генерала Свєрчевського, яке приписують УПА. Після смерти Гергарда УБ (Ужонд безпеченства) влаштував широку акцію для виловлення колишніх упівців, які працювали для УБ і спокійно жили з польськими паперами. Не важко догадатися, що Гергард загинув не від руки уявного "нареченого" своєї доньки, а від руки агента УБ, яке явно побоювалося, щоб не було виявлено його пов'язання з УПА в справі вбивства Свєрчевського.

Кілька доповідей було про повоєнний період. Між ними цікаві доповіді Ж. Монда, Й. Левандовського і І. Басараба про польські праці з українського питання і польсько-українських стосунків. Варто зазначити, що коли Басараб висловлюється з пошаною про загальну об'єктивність і солідність польських праць, Левандовський засуджує ті праці, які на це заслуговують, у тому числі й праці деяких польських істориків. Він, щоправда, пояснює політичні механізми замовчування української проблематики або презентування її за радянським взірцем. Але персональні вихватки того, що б там не було, колишнього члена польського історичного "естаблішменту" викликають деякий несмак. Якщо ми погодимося, наприклад, визнати сучасного найстаршого між польськими історіографами знавця 19 сторіччя Стефана Кенєвіча

"конформістом", то треба також визнати, що його "конформізм" ніколи не був рівнозначний зі зловживанням засадами історичної сумлінності і що без його численних праць польська історіографія була б дуже бідна, принаймні, коли йдеться про 19 сторіччя. А коли вже доходить до видання камініям (Цесляк), то насамперед треба пояснити власні праці, наприклад, *Імперіялізм слабкості*. Можна б назвати багато польських істориків, які, попри дуже важкі умови, друкували проте свої праці, які проіснують набагато довше, ніж вище цитована книжка Левандовського.

У рецензії, навіть такій широкій, не можна обговорити всі доповіді, включені в цю цікаву книжку. Хочу сподіватися, що ця рецензія заохотить читача прочитати її. Треба також мати надію, що польські й українські історики на Заході нав'яжуть між собою ближчу співпрацю. Можна б було створити комісію, завданням якої було б висвітлення "болючих періодів" нашої спільної історії, а потім попроситися зі старими масштабами мислення: — нагадування про більші чи менші "провини". Без такої настанови не можна думати про спільну політичну програму, про планування спільного майбутнього.

Нове дослідження форми в українській літературі

Лариса М. Л. Залеська Онишкевич

Ласло-Куцок, Магдаліна. ШУКАННЯ ФОРМИ. НАРИСЦІ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ. Букарешт: Критеріон, 1980, 328 стор.

У Румунії тепер з'являються надзвичайно цінні літературознавчі видання. На факультеті славістики в Букарешті є відділ української літератури, на якому готують учителів для шкіл в українських поселеннях. Завдяки цьому відділові та державній підтримці етнічних меншостей країни друкуються (хоч невеличким накладом, біля 600

Автор рецензії — донедавна викладач української літератури Ратгерського університету. Тепер вона науковий співробітник в Institute for Advanced Study у Принстоні. Одночасно вона там же працює над англомовним виданням "Антології сучасної української драми". Вона також є співавтор збірника "Ethnic Theater in the United States", який виходить у в-ві Greenwood Press, Вестпорт, штат Конектікут.

примірників) твори тамошніх українців (наприклад, двотомна збірка п'єс Сильвестра Яричевського та збірки поетів Кирила Куцюк-Кочинського та Павла Романюка).

Недавно з'явилися дві збірки літературознавчих праць Магдаліни Ласло-Куцюк. Перша вийшла в 1979 році п. н. *Велика традиція: українська класична література в порівняльному висвітленні*. В ній проаналізовано різні аспекти теми — від Сковороди до Коцюбинського. Базуючись на підході Гете до літератури, що світова література — це площина, де зустрічаються національні літератури, авторка висвітлює цей процес та спільні пункти зустрічей.*

Логічно, що в другій праці авторка взялася досліджувати форму в українській літературі. Тут висвітлено деякі аспекти творів авторів, більшість яких творила в першій половині нашого сторіччя — від Карманського до Кочерги — але й також деяких сучасних, таких як Євгена Гуцала і Григора Тютюнника. З огляду на малотиражність цього видання варто подати огляд цієї праці, особливо нових підходів до відомих творів.

Докладне знайомство дослідниці з провідними течіями в літературі і літературознавстві обабіч залізної завіси дає їй солідне озброєння. Коли вона на тлі світової літератури висвітлює, яке було пристосування, чи вторування, в українській літературі — це показано як вияв власної, типової синтези в нашій літературі. Навіть коли увага звернена на специфічні нововведення, то авторка бачить їх як вияв того, що "велика література певною своєю стороною буває завжди поверненням до старого, його оновленням, це вічно відроджені етапи єдиного цілого" (стор. 8). У Ласло-Куцюк це не тільки відгук до її першої книжки про традицію — це її здібність бачити й оцінювати літературу як один суцільний ланцюг, а не високі більш-менш успішних проявів.

Ласло-Куцюк звертає велику увагу і на ролі форми, і на вічне шукання її багатьма авторами, і розглядає цю тему з погляду різних елементів, що впливають один на одного і один від одного залежать (від коду частовживаних слів у данім творі до архетипної символіки чи різночасових пов'язань з іншими творами світової літератури). Цю різноманітність підходів бачимо, наприклад, у розділі "У світі символів". Авторка починає від загального огляду символу місяця, його архетипності у світовій літературі, і веде до специфічного вживання деякими українськими поетами. Так у Карманського вона бачить місяць як вираз некрофілії, у Йогансена — катастофізму та есхатології, в Антонича — космології та появи у різних метаморфозах.

Розглядаючи деякі аспекти поезики Миколи Зерова, авторка ділиться дуже цікавими спостереженнями (які ілюструє переконливими

* Див. мій огляд цього видання в: *Journal of Ukrainian Studies*, кн. 6, ч. 1, літо 1981, стор. 104-107.

прикладами) про те, що в його поезії, крім традиційних, клясичних елементів, є багато з поезії 20 сторіччя. Вона пише, що, "здається, сам Зеров далеко не був свідомий того, в якій мірі його поезія була і свіжою, і сучасною" (стор. 109). Вона аналізує специфічні мовні засоби, що їх Зеров уживав для "поетичного ефекту" ("порушення коду мови" пише авторка) — підставлення слів різних асоціацій, якість та оригінальність рим та їхня координація, фонетичні та семантичні аспекти. У вмінні Зерова міняти часові пляни авторка бачить близькість до Осипа Мандельштама, хоч у Зерова є "вищий ступінь синтетизму". Ласло-Куцюк уважає, що Зерова "можна б назвати з тим же правом і парнасцем і акмеїстом" (стор. 134).

Коли перша частина книжки аналізує специфічні поетичні аспекти, друга — "Магічна лампа" — розглядає прозу й драму. *Місто* Валеріяна Підмогильного авторка порівнює до французьких романів 19 сторіччя і зазначає, що літературознавці, переважно радянські, чомусь цього не помічають. Під оглядом конфлікту вона порівнює цей роман до творів Анатолія Франса (*Таїс*), а під оглядом сюжету та структури — до Бальзака й Мопасана. Вона протестує проти фрейдистського тлумачення *Міста* і проти твердження Григорія Костюка, що роман є про Київ. Філософію твору вона бачить у "вітаїзмі епохи", а сам твір віддзеркалює "внутрішні пружини літературного життя України в 20-их роках..." (стор. 163). Тут чомусь авторка не згадує подібних і яскравіше висвітлених тем у *Невеличкій драмі* Підмогильного.

Зупиняючись над творчістю Юрія Яновського, авторка найбільше порівнює її до творів Конрада (в уживанні загадкових епізодів), Кльода Фаррера (морські деталі й метафори) і Дос Пассоса (фрагментарні представлення малої теми). Чомусь авторка не бере під увагу велику подібність до Довженка в епізодично-епічному стилі та у символіці доміантних деталей.

Аналізуючи "Тенденції сучасної радянської прози", Ласло-Куцюк завважує, що за останніх двадцять років ця проза "переживає процес омолодження, процес оновлення" (стор. 192). У творчості Юрія Мушкетика вона звертає увагу на його поетизацію міського життя, увагу до співжиття людини з природою і фетишизацію природи. У *Хроніці міста Ярополя* Юрія Щербака авторка аналізує описи психологічних переживань героїв і порівнює деякі аспекти до *Вершників* Яновського та *Майстра і Маргарити* Булгакова. Щербаків *Бар'єр несумісності* Ласло-Куцюк оцінює як один з найкращих романів того періоду. Розглядаючи прозу шестидесятників, авторка завважує про Григора Тютюнника, що це вперше в українській радянській прозі після Винниченка друковано російські слова в українській транслітерації, так звертаючи увагу на їхнє велике поширення в мові міщан та селян.

В огляді драм Миколи Куліша авторка подає нові та оригінальні спостереження. Дивлячися на всі його твори (крім *Хулія Хурини*), вона твердить, що "всі провідні персонажі його п'єс [...] це 'маски' самого

автора. І барвистий сценічний світ Миколи Куліша стане по-справжньому зрозумілим тільки, якщо взяти це під увагу [...] Адже улюблені персонажі втілюють етапи його реальної або трансфігурованої біографії” (стор. 233-4). Так вона називає Малахію іронічним автопортретом автора. Мазайла вона описує як ”закоханого до нестями в рідну мову і рідну культуру”, а про Лька Югу вона каже, що він ”картає себе за те”, що не зрозумів наслідків подібного захоплення”. Це дивна інтерпретація Юги, на мою думку.

Проте дуже влучно авторка порівнює Малахію до Дон Кіхота включно до самої манії посланництва героя, яка скрита у староврейському слові малахій — посланець Божий. Вона також звертає увагу на те, що ”приниження і страждання Малахію наближають його до міфічного образу Христа” (стор. 244). Дуже цікавим є порівняння Малахію до Блума в *Уліссі* Джойса під оглядом деяких ситуацій та частин твору, що побудовані як ”проекція бажань героя і суворой дійсності” (стор. 246). Беручи до уваги цю лінію, цей паралелізм можна розгорнути багато ширше. Ласло-Куцюк звертає також увагу, що *Народний Малахій* своєю формою дуже близький до п'єс ”дорогами життя”, що є такі типові у німецькому експресіоністичному театрі.

Хоч авторка користувалася творами Куліша у виданні УВАН (в якому дія триває від 1917 до 1919 року), вона чомусь вважає, що *Патетична соната* відбувається тільки від квітня до жовтня 1917 року. Цей твір вона аналізує під оглядом трьох типових прикмет експресіоністичної драми: жанр ”я-драма”, лірична монодрама та дидактичність. Розглядаючи п'єсу *Маклена Граса* авторка, між іншим, завважує, що скрипаль Падур — це ”уособлення відчаю Куліша”, коли вже пропали оптимізм і візія Малахію.

Багато нового додала авторка до аналізу творчості Івана Кочерги, головне його драм *Свіччине весілля*, *Майстри часу* та *Ярослав Мудрий*. Вона виразно зазначає, що Кочерга завжди шукав форми і ”що в силу зовнішнього тиску і несприятливого душевного стану, він іноді писав твори посередні, а причина цієї невдачі полягає саме в штучності, недостатній продуманості форми” (стор. 267). Пояснюючи семантику як міст між формою та змістом, авторка звертає увагу на семантику співвідношення і на типовий підхід Кочерги, який вживає символи-слова, що були алегоріями та які були доведені до ”понятійних висновків”. Ласло-Куцюк також наводить маловідомий факт про ранню назву *Майстрів часу* — *Клепсидра* (себто, пісочний годинник). Очевидно, така назва довела б до інших висновків і закінчення твору. Авторка зазначає, що клепсида ставить людину у ”смішне становище маріонетки”, та й можна твердити, що у цій п'єсі люди, які колись мали якісь ідеали та ідеї, таки стали маріонетками режиму. В аналізі *Ярослава Мудрого* звернено окремо увагу на користування Кочерги паралельними символами з давнього твору *Слово о законі і благодаті*; цей аспект авторка дуже цікаво проілюструвала. Розглядаючи тему *Пророка*

Кочерги Ласло-Куцюк згадує, що Павло Тичина критично ставився до цього твору тому, що зображено конфлікт у душі Шевченка; авторка пояснює, що пізніший Тичина перестав розуміти конфлікти навіть в інших авторів.

Варто згадати, що авторка користувалася джерелами і з тутешнього континенту, — працями Юрія Луцького, Святослава Гординського, Юрія Шереха, Григорія Костюка, Василя Чапленка, Олега Ільницького та інших. Помітний також її спокійний, науковий підхід до різних думок і поглядів. У неї помічається також дуже широкий та багатий науковий словник із частим вживанням інтернаціональної термінології. Книжка має також досить детальний покажчик імен.

Поява цього другого тому літературознавчих праць Магдалини Ласло-Куцюк — це одна з великих подій у нашому літературознавстві за останні 25 років.

3 життя українців у світі

У 1980 році в видавництві "Нова думка" (Вуковар, Югославія) з'явилося ілюстроване видання віршованого українського перекладу *Слова о полку Ігоревім*. Автор перекладу — Михайло Петров-Гардовий. Йому належать також п'ятнадцять "історичних поем-пісень" під загальною назвою "Малюнки з нашого давнього минулого — від Святослава до Богдана", вміщених у другій частині збірки. Наклад книжки — 500 примірників. Вона являє собою збірку творів, що в 1976-79 роках з'явилися в кількох числах журналу *Нова думка*.

1 березня ц. р. глядачі програми з серії "Про кожного", яку передає англійська телевізійна мережа Бі-Бі-Сі-1 мали змогу оглянути документальний фільм про двох в'язнів сумління — Данила Шумука та Г. Вестеркампа (аргентінець). Фрагмент про Шумука тривав 20 хв. і містив інформації з його біографії, відомості про намагання Шумукових родичів у Канаді спровадити його до себе на цьому 36 році його ув'язнення. Текст до фільму читав Б. Нагайло.

Нещодавно Юрій Луговий завершив працю над 28-хвилинним англомовним фільмом "Українці в Квебеку" (частина перша). Фільм документує культурне, релігійне, громадське й політичне життя українців Квебеку на базі фотографій і розмов з поселенцями. Фільм, який охоплює період від 1890 року до вибуху Другої світової війни, допомогли уфундувати федеральне Міністерство багатокультурності, Шевченківська фундація (Вінніпег), українські організації та жертводавці Монреалю.

Нещодавно Іван Базарко почав виконувати обов'язки президента Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) згідно з постановами засідань III СКВУ, який проходив 23-16 листопада 1978 року. Функції президента досі виконував Микола Плав'юк. Зміна в провіді СКВУ відбулася під час засідань його 15 Пленарної сесії в Торонто 27-28 червня ц. р. Учасники прослухали звіти Президії та Світових рад Секретаріату та прийняли плян праці на роки 1981-1982: продовження деколонізаційної акції, спільне відзначення Українськими церквами

1000-річчя хрищення Руси-України, відзначення в 1983 році 50-річчя голоду.

У приміщеннях однієї з філій Німецького банку в Мюнхені відбулася спільна виставка творів 21 мистця-українця 14-31 липня ц. р. У виставці, спільно організованій Українським вільним університетом і Німецьким банком, показом 82 праць живопису, графіки, скульптур взяли участь такі мистці: Св. Гординський, Л. Гуцалюк, Ліда Качуровська-Крюкова, Ю. Кульчицький, Гр. Крук, Стефка Кузлик, Христина Кишакевич-Качалуба, Зоя Лісовська, В. Макаренко, Галина Мазепа, М. Мороз, М. Роман, В. Сазонов, Софія Шюбль-Цвик, А. Соломуха, М. Штайнберг, В. Стрельников, О. Терзев-Царуков (Льопа), В. Вардашко, Т. Вірста, Христина Ціммерман-Кириця.

Мистець Віталій Сазонов мав виставку картин у приміщенні мюнхенського Українського вільного університету 5-20 червня ц. р. Як відомо, мистець є на Заході від кінця 1980 року, а раніше його праці виставлялися в офіційних і неофіційних виставках у Москві, Мюнхені, Нью-Йорку, Вашингтоні.

Цього року побачили світ спогади Леоніда Плюща *У карнавалі історії* заходами мюнхенського видавництва Фріц Мольден. Переклад німецькою мовою здійснили Анна-Галя і Катерина Горбачі. Книжка в твердій обкладинці ілюстрована знімками і містить у додатку вступне слово автора та матеріяли його дружини, які показують що вона зробила для оборони. Як відомо, швейцарський тижневик *Weltwoche* ще весною почав передруковувати книжку Плюща на своїх сторінках.

Нещодавно з'явився друком каталог-монографія *Сучасне мистецтво з України* заходами Комітету пересувних виставок (Мюнхен—Париж). Книжка в накладі 755 примірників містить інформативну статтю Мирослави Мудрак про виникнення новітнього мистецтва в СРСР і, зокрема, в Україні, англійською, французькою і українською мовами. У книжці 100 репродукцій (58 кольорових) творчості 20 сучасних мистців, які живуть або в СРСР, або вже на Заході, серед них А. Антонюк, В. Басанець, М. Грицюк, Ф. Гуменюк, В. Макаренко, І. Марчук, В. Наумець, В. Онуфрієв, В. Сазонов, А. Соломуха, В. Стрельников, В. Цюпка і ін.

Французький Державний монетний двір вибив цього року пропам'ятну медалю княгині Ольги. Медаля містить на одному лиці портрет Ольги, чоло якої прикрашене хрестом Св. Андрія, напис вгорі

”Княгиня Ольга з Києва” по-французьки, а знизу — цей же текст по-українському разом з датами народження і смерті. На другому боці медалі знаходиться, між іншим, інформація про те, що княгиня Ольга — вдова князя Ігоря, володарка Київського князівства під час неповнолітності свого сина, та що її церква вважала святою. Медаля з’явилася завдяки заходам Українського академічного товариства в Парижі під головуванням А. Вирстви.

■

Нещодавно вийшла німецькою мовою збірка Богдана Микитюка *Ukrainische Märchen [Українські казки]*, призначена для дітей старше 12 років. Книжка на 286 сторінок у серії ”Казки світової літератури” видавництва Ойген Ділеріх містить казки, найдавніша з яких записана в 1843, а найновіша — 1977 році. 48 текстів українських казок Микитюк вибрав зі друкованих збірок, а 13 оповідань, що з’являються вперше, збирач списав з уст українців у словінському селі в Югославії. Збірка казок мала широкий відгомін у німецькомовних публікаціях Західньої Німеччини, Австрії, Швайцарії.

■

13 вересня ц. р. пройшла перед будинком консульства СРСР у Сан-Франціско демонстрація протесту, учасники якої вимагали звільнення ув’язнених А. Щаранського, О. Мурженка, Ю. Фьодорова. Демонстрацію зорганізували члени місцевих відділів Комітету за оборону радянських євреїв і Українського конгресового комітету, а також і представники новоприбулих з СРСР емігрантів-євреїв. Демонстранти роздавали летючки і інформували про засуди цих трьох ув’язнених, причому підкреслювалося, що влада СРСР особливо суворо карає тих членів руху опору, які йдуть на співпрацю з євреями. Керував програмою демонстрації представник Американської гельсінської групи Брус Кірнан.

■

Члени Союзу українських студентів Канади (СУСК) провели 27-30 серпня ц. р. в Торонто свій 22 конгрес в приміщеннях Йоркського університету. Конгрес пройшов під гаслом ”Синтеза — можливості для успішного майбутнього розвитку української спільноти й культури в Канаді”. Учасники дискусійних сесій розглядали питання українсько-канадського суспільства. Делегати прослухали звіти старої управи, намітили пляни на майбутнє, вибрали новий провід під головуванням Юрія Самоїла. На конгресі виступив Ілля Маньковський з поясненням про труднощі таких як він, найновіших емігрантів з України щодо вступу в українсько-канадське суспільство.

■

Міська управа міста Курітіби (Бразилія) запросила місцеву українську громаду до участі в святкуванні 288-річчя міста. Річниця святку-

вання міста збіглася з щорічними великодніми святкуваннями, і після Воскресних Богослужінь у храмі св. Димитрія Української Автокефальної Православної Церкви учасники вшанували пам'ять Тараса Шевченка концертом бандуристів біля пам'ятника Шевченкові, що на площі "Україна". До зібраних учасників промовляли представники міста, відмічуючи вклад українців у багатокультурність штату Парана. Вони наголошували на тому, що українці зберігають свої традиції, обряди, звичаї, чим збагачують країну свого поселення. У цьому ж дусі і це вперше Інститут пам'яток Курітіби вмістив у свій 53 щорічний випуск "Бюлетеня" виключно матеріали про українців у Бразилії.

■
22 липня ц. р. перед Комітетом у справах прибалтицьких республік і України свідчила про ув'язнення у СРСР членів руху опору Ніна Строката, нещодавно прибулий на Захід член Української гелісінкської групи. Комітетом керує конгресмен Чарлз Доерті спільно з Браєном Доннелі, а до нього входять 25 інших законодавців Конгресу США. Ніна Строката виступала також зі свідченням 28 липня перед Комісією закордонних справ американського Конгресу про відкриття американського консульства в Києві, яке, як відомо, було відкликано президентом Картером на знак протесту проти окупації Афганістану військом СРСР. Разом з Ніною Строкатою на обох свідченнях у Конгресі США виступала Уляна Мазуркевич, голова філадельфійського Комітету оборони людських і національних прав України.

■
Михайло Марунчак, куратор вінніпегського Військово-історичного музею і архіву (ВІМА) Української Вільної Академії Наук (УВАН) у Канаді зустрівся з представниками об'єднань українських комбатантів у Торонто 22 червня ц. р. Доповідач розповів про діяльність УВАНу в справі відкриття музею, інформував про працю над матеріалами. На зустрічі були присутні представники Стрілецької громади, Об'єднання вояків Першої дивізії УНА та Товариства вояків УПА. Учасники рішили підтримати заходи для розбудови ВІМА, чи не фактично єдиного, на той час, музею українців такого роду на Заході.

■
Українські католики відзначили 20-річчя єпископату в Аргентині святкуванням в катедрі св. Покрови (Буенос-Айрес) 4 жовтня ц. р. Папа Іван ХХІІІ іменував Андрія Сапеляка єпископом українців в Аргентині, встановивши ним останнє єпископство українців в Новому світі. Під цю пору єпархія нараховує коло 120 тисяч вірних у 12 парафіях, яких обслуговують 20 священників. Крім того, в єпархії є чини сестриць і працює семінарія св. Андрія.

■
Нещодавно члени Українського Євангельського Об'єднання в

Північній Америці провели свій собор у Торонто. Як відомо, об'єднання активно працює в справі захисту релігійної свободи вірних в Україні. Молоді члени об'єднання провели 5 вересня в Філяделфії під гаслом "Христос і молодь" свою конференцію, під час якої вибрано Леоніда Марушака головою Асоціації молоді. Конференція Асоціації молоді ввійшла в склад 36 річної конференції Українського Євангельського Об'єднання в США.

Централа Комітету Українців Канади (КУК) звернулася літом цього року до своїх складових організацій з закликом гідно відмітити річницю поселення українців у Канаді, 90-річчя якого припало на вересень ц. р. Як відомо, перша хвиля української еміграції до Канади їхала на хліборобську працю на майже незаселені землі провінцій Західньої Канади. За офіційними даними, першими емігрантами були Іван Пилипів і Василь Єлиняк, а за ними, ще до Першої світової війни, приїхало майже 200 тисяч поселенців — головним чином з Галичини і Буковини. З більших святкувань цього річчя можна назвати, між іншими, зорганізовані місцевими комітетами свята-фестивалі в Торонто (Онтаріо) і Едмонтоні (Алберта). На святах 90-річчя мали місце церковні відправи, з промовами виступали представники держави. Нашадкам українських поселенців-піонерів і неукраїнським глядачам демонструвалися виступи хорів, танцювальних ансамблів тощо. Як проінформував Петро Кравчук читачів *Літературної України* від 8 вересня ц. р., члени Товариства об'єднаних українських канадців, що, як відомо, не входять у склад КУКу через свої прорадянські погляди, схвалили "плян проведення святкових зібрань і концертів для відзначення цієї пам'ятної дати".

У 120-річчя смерті Тараса Шевченка українська громада містечка Елмайра Гайтс (штат Нью-Йорк) поставила пам'ятник поетові 23 серпня ц. р. Це вже третій в США пам'ятник Шевченкові, спільними творцями якого є покійний Антін Павлос і Михайло Черешньовський з Нью-Йорку. Твір у вигляді високої мармурової плити з барельєфом поета в виконанні Павлоса. На плиті написи інформують про поета українською і англійською мовами. На свято поставлення пам'ятника надійшли привіти від президента США Р. Рейгена, патріарха Йосипа Української Католицької Церкви і ін.

Роман Сольчаник зreferував читачам тижневика *Ukrainian Weekly* (Джерзі Сіті, від 27 вересня ц. р.) статтю Мацея Козловського "Лемки", яка з'явилася на сторінках органу вільної польської профспілки *Tygodnik "Solidarność"* від 14 серпня. Автор польської статті, розглянувши справу виселення лемків, яку влада провела 1947 року під назвою

”Операція Вісла”, закликає до реабілітації лемків і повернення їхніх прав польською владою.

Цього року в Нью-Йорку почав виходити ілюстрований журнал *Бандура* заходами місцевої Школи кобзарського мистецтва. Перше число журналу-квартирника містить, між іншим, музичні й історичні статті про бандуру, як також матеріяли англійською мовою про кобзаря В. Ямця, про свідчення композитора Дм. Шостаковича з його друкованих на Заході спогадів про смерть українських кобзарів руками влади СРСР в 1930-их роках і ін.

Юрій Маївський

3 міжнародної хроніки

1-2 травня ц. р. у приміщеннях Рокефеллерського університету (Нью-Йорк) відбулася Міжнародна конференція, присвячена Андрієві Сахарову. Конференція була поділена тематично на доповіді про внесок Сахарова в наукові дослідження, про ставлення Сахарова та інших науковців до загрози, яку несе людству застосування різних видів атомної енергії та про внесок Сахарова у боротьбі за людські права.

Нещодавно в Парижі був створений Афганський інформаційно-документальний центр, мета якого — як повідомляється в його першому інформаційному бюлетені *Afghan Realities* (*Афганська дійсність*) від 25 травня ц. р., — збирати вістки і постійно інформувати світ про події в країні. У цьому випуску англійською мовою вміщено описи боїв, проведених повстанцями проти окупаційного радянського та керованого ним афганського війська, подано перелік біженців до сусідніх країн, а також характеристику про бойовий стан залишків колись багатотисячної армії країни. Бюлетень оприлюднив також звіт засідань Постійного народного трибуналу, що відбулися у Стокгольмі 1-5 травня. На цих засіданнях представники країн Північної та Південної Америки, Азії, Європи, Африки визнали уряд СРСР винним у агресії супроти Афганістану на підставі статті ч. 2, параграф 4 Деклярації Організації ООН, зазначивши, що висунені СРСР виправдання безпідставні й не мають відношення до справи.

Західнонімецька газета *Frankfurter Rundschau* від 21 травня ц. р. у статті ”В'язні місяця” вмістила дані про п'ять ув'язнених, в оборону яких

організація Міжнародної Амнесії закликає висилати поштові картки з домаганням їхнього звільнення. Це в'язні: Сільвіо Кльод, Марі-Франс Кльод, Габріель Герар (усі з Гаїті), Василь Стус (СРСР), Тібл Драм (Малі).

■

Пресове агентство ЕйПі передало з Києва 22 травня ц. р. повідомлення Б. Брамлі "Українська столиця святкуватиме своє 1500-річчя". Автор відмічує в дописі, що мільйонні видатки до святкування річниці міста призначено "як на радянську майбутність, так і на українське минуле". Проте, за словами Петра Толочка, місцевого історика, святкування річниці міста — "це не тільки українське свято. До нього слід підходити з погляду східнослов'янської історії". Далі Брамлі охарактеризував патріарха Йосипа Української Католицької Церкви як "одного з найбільш відвертих критиків радянської політики в Україні", та зацітував Юрія Бадзя про масові арешти української інтелігенції в 1960-их і 1970-их роках словами, що це був "«наступ на національне відродження в Україні». Бадзя опісля заарештували". З розмови з В. Коротичем автор статті згадав, що цей "«...український письменник, висловлює філософію, котра припускає, що культурні традиції можуть бути поглинуті новітніми промисловими суспільствами — в Радянському Союзі або деінде». [...] Коротич сказав, що українських письменників заохочують творити в рідній мові..."

■

Нещодавно робітники двох заводів у Києві провели три успішні страйки (*The Times*, Лондон, від 29 липня ц. р.). Г. Роней, автор вістки, покликаючися на самвидавну публікацію *Архів самиздата*, ч. 4354, подає, що приводом до страйків стали підвищення норми праці та недоліки в умовах життя робітників. Організаторами страйків були, згідно з "Архівом..." — члени партійного й профспілкового комітетів, яких влада зняла зі своїх посад після виконання домагань, поставлених їй страйкарями.

■

Тижневик *Der Spiegel* (Гамбург) від 13 липня ц. р. вмістив ілюстровану знімками статтю Катерини Горбач, члена редколегії журналу, про настрої населення Польщі у дні перед початком засідань надзвичайного конгресу партії. Автор звітує про порожні полиці в крамницях, безконечні черги, про свідомість населення загрози введення війська СРСР в країну. Ті, що мають американські долари, можуть придбати, також за чергою, принаймні, хоч те, що ще залишилося в окремих державних крамницях. На додаток, у країні є, як подає Горбач, "обмаль вугілля, енергетики і запасних частин до машин, тому багато заводів працює на половину потужности". Засоби масової інформації постійно повідомляють населення про економічну кризу країни, але й тут немає

на це пояснення. "Навіть під час війни достача харчів стояла краще", — пише автор, посилаючись на представника старшого покоління. А в народі є переконання, що "в нас — покупці на Сході, які нічого не платять. [...] Наш рівень життя намагаються зрівняти з тим, що є на Сході". Проте, дух лібералізації набирає в країні різні форми, які піддають критиці державну партію. Заходи влади підбити авторитет вільної профспілки "Солідарність" не вдаються, одна третина з трьох мільйонів членів партії є водночас і членами профспілки, а поліпшення стану в країні офіційні чинники передбачають лише за три роки. "Настрій в країні ні надійний, ні розпачливий, а просто відважний, — вважає Горбач, і цитує одного молодого робітника: — «Польщу нікому не вдасться приборкати, а вже жалюгідним росіянам поготов»".

Разом з дописом Горбач журнал умістив витяги з документу, який ходить по руках населення і в якому чітко сформульовано вказівки членам партії в їхніх діях супроти "Солідарности", церкви і членів опозиції. В документі зазначаються заходи, які слід застосовувати з метою послаблення авторитету і дій, які ті неурядові чинники виборолі від влади протягом останнього часу.

■ На початку цього року почав з'являтися англійською мовою кварталник *Russia* в Нью-Йорку заходами видавництва "Чалідзе". Журнал має на меті публікувати інформативні статті про Радянський Союз — щоденне життя, політика, культура, господарство тощо. "Це перша спроба поєднати знання і досвід емігрантів та західніх знавців" — повідомляють редактори нового журналу, Ігор Бірман і Валерій Чалідзе.

■ Минулого року з'явилася в Нью-Делі (Індія) перша частина підручника *Ukrainian* (Українська мова) індійського філолога Ашіт Чакраборті (Див. *Літературна Україна* від 24 липня ц. р.). Як повідомляє кореспондент газети Олег Микитенко, книжка англійською мовою має такий підзаголовок: "порівняльно-протиставний нарис української та російської мов для перекладачів і студентів, які знають російську мову і працюють з українськомовними текстами, а також самовчитель для студентів-початківців". На підручнику вказано, що це — "перше, обмежене видання, призначене для бібліотек". Микитенко інформує в статті, що автор нового підручника надіслав концепт лекцій з української мови ще на початку 1966 року, та передає побажання "нових великих успіхів [...] Ашіту Чакраборті в його славистичних дослідженнях, насамперед у галузі української мови..."

■ Газета *The New York Times* від 31 серпня ц. р. сповістила про запланований на 14 вересня у приміщенні Головної міської бібліотеки

ярмарок книжок і прийняття для їхніх авторів, які опинилися поза межами Радянського Союзу. Як відомо, подібні зустрічі американських видавців з радянськими авторами проходили в той же час, коли відбувалися ярмарки книжок у Москві в роках 1977 і 1979, хоча влада СРСР не допускала на показ усіх книжок американських видавців, або не давала їм усім права на в'їзд до країни. Як пізніше повідомила ця сама газета, у цьогорічній зустрічі в Нью-Йорку, зорганізованій членами Американської асоціації видавців і Фонду вільної думки, брали участь Л. Копелев з дружиною Раїсою Орловою, В. Войнович, В. Аксьонов, Н. Коржавін, П. Літвінов, Т. Венцлова, Й. Бродський, А. Сінявський, В. Буковський, П. Григоренко з родиною, Надія Світлична, Тая Янкелевич — падчерка засланого до Горького академіка А. Сахарова, і ін. На зустрічі виступали з промовами, між іншими, посол М. Кемпелмен, голова делегації США на Мадридській конференції, Р. Бернстін, видавець і голова Американської гельсінкської групи, Джері Лейбер, екзекутивний директор цього ж комітету, Дж. Мекчей, видавець і голова Міжнародного комітету свободи друку. Від тих, що опинилися на Заході, говорили В. Войнович, В. Аксьонов, Л. Копелев, П. Григоренко. Останні два також поінформували присутніх про ув'язнених українських авторів М. Руденка, В. Стуса, І. Світличного, О. Бердника, В. Чорновола, Є. Сверстюка. Ув'язнення В. Некіпелова та Анатолія Марченко — про останнього стало відомо саме під час цьогорічного Московського ярмарку — були темою розмов учасників прийняття. Присутні мали змогу оглянути виставку книг авторів, що на Заході або які ув'язнені в СРСР, між ними книжки Л. Плюща, М. Осадчого, Ю. Бадзя, І. Калинця, П. Григоренка, В. Стуса, М. Руденка, І. Світличного, В. Чорновола.

■ Члени організації Міжнародна Амнестія (МА) звернулися до англійської громадськості з закликом писати листи до влади СРСР з вимогою звільнити ув'язненого члена руху опору Михайла Осадчого (*The Observer*, Лондон, від 6 липня ц. р.). Як інформується в статті, Осадчого повідомили про те, що після його звільнення з заслання в грудні ц. р. влада не дозволить йому мешкати в Львові. МА готова допомогти йому, згідно з його бажанням, емігрувати на Захід, бо існує загроза, що проти Осадчого зможуть висунути нові обвинувачення з повторним ув'язненням.

■ Посол М. Кемпелмен, голова делегації США на Мадридській конференції, звітував 17 вересня ц. р. в одному з будинків Сенату в Вашингтоні про стан справ конференції перед продовженням її засідань 27 жовтня. Кемпелмен пояснив таке довге, хоча з перервами, тривання засідань — від 11 листопада м. р. — тим, що західні країни не погодилися на вимоги делегації СРСР, а наполягали на повному пере-

гляді виконання постанов Гельсінських угод, засудивши введення війська в Афганістан та посилення репресій проти членів руху опору в СРСР. На пізніших засіданнях конференції, інформував доповідач, учасники розпочали перегляд нових доповнень та пропозицій про заключний документ конференції. Ця друга фаза — від 27 січня до 28 липня — закінчилася безуспішно. На його думку, було досягнуто угод щодо 80-85% матеріялу заключного документа, проте оті 15-20%, над якими введеться дискусія — мають найбільше значення. До числа спірних справ належить домовленість про військову безпеку, перешкодою до чого являє собою присутнє в Афганістані військо СРСР, а також питання людських прав, воз'єднання членів родин тощо. Американський посол зазначив, що впродовж минулого року влада СРСР заарештувала 50 членів руху опору. Він наголошував на тому, що в Мадриді не дійде до погодження, якщо заключне домовлення не матиме балансу — в військових справах, людських прав, родинних зв'язках. На закінчення інформативного звіту член Конгресу США Міллісент Фенвік повідомила про новий арешт Івана Кандиби, ще неув'язненого члена Української гельсінської групи. Між присутніми на звіті Кемпелмена був представник Закордонного представництва УГГ Надія Світлична.

■

Члени Товариства сприяння і підтримки Українській гельсінській групі та борцям за права в СРСР і в Східній Європі, що в Мюнхені, видали цього року німецькою мовою 48-сторінкову брошуру Юрія Бадзя *Protest aus Kiew gegen Menschenrechtsverletzungen (Протест з Києва проти зловживань людськими правами)*. У брошюру ввійшли: знімок Бадзя з дружиною Світлоною Кириченко-Бадзьо, вступне слово Петра Григоренка, огляд історичних подій Бориса Левицького, що дає тло основному документові Бадзя "Відкритий лист до Президії Верховної Ради СРСР і до Центрального Комітету КПРС" від квітня 1979 року. Вперше праця Бадзя з'явилася в перекладі з української в німецькій публікації "*epd*" *Dokumentationen*, ч. 25/80.

■

Травневе число литовського інформаційного бюлетеня *Elta* (Вашінгтон) сповіщає про події в Литві та про самвидавні матеріяли, які нещодавно опинилися на Заході. В бюлетені є вістки про арешти М. Юревічюса і В. Вайчіднаса, двох членів Литовської гельсінської групи (ЛГГ), про появу на Заході 26 числа самвидавного часопису *Aušra*, про національні святкування в місті Тракай 25 жовтня м. р., про зізнання молодого студента, якого КГБ змусив свідчити на суді проти В. Пяткуса, про нові прояви русифікаційної політики в Литві, про заборонення члена ЛГГ А. Статкевічюса та інших членів руху опору до психушок, про їхнє "лікування" та ін.

Цей же бюлетень вмістив у ч. 7-8 за ц. р. повідомлення самвидавної *Хроніки Католицької Церкви в Литві* ч. 47 від 19 березня про появу нових чисел самвидавних публікацій. Вперше побачила світ *Blaivybeje — jėga* ("Сила в здержуванні від алкоголю"), метою якої є "зосередити активність протиалкогольного руху" та інформувати читачів про небезпеку від цього продукту, який є державною монополією. "Хроніка" також інформує про появу чисел самвидавних журналів *Aušra* (23, 24), *Yytis* (6), *Tiesos Kelias* (16, 17). Крім того, "Хроніка" містить привітання папи Івана Павла II до єпископа Юліяноса Степонавічіюса з нагоди його 25-річчя в сані єпископа (влада забороняє єпископові виконувати свої обов'язки та держить його в умовах внутрішнього заслання), подає вістки про нові арешти, переслідування литовських в'язнів, робить огляд сутичок між представниками влади і вірними Католицької Церкви.

■ Югославський партійний місячник *Socijalizam* вмістив у своєму випуску за березень 1980 року статтю Руді Ріцмана "Критика доктрини про одну «соціалістичну націю»". Як відомо, це число журналу пустили в продаж шойно в червні, місяць після смерти маршала Тіто. Ріцман, партійний теоретик, дійшов до висновку, що члени проводу СРСР, намагаючися злегалізувати ідею "соціалістичної нації" та "радянського народу", прагнуть не тільки підкорити собі інші народи Радянського Союзу, але також поширити на весь світ свою "ідеологічну ілюзію про соціалістичне суспільство як гармонічний організм", таким чином, нав'язуючи свою владу іншим комуністичним партіям і країнам світу. У своїй праці автор, між іншим, відкидає претензії на якусь "спеціальну роль", що російський народ буцім-то повинен відігравати і внутрі, і поза межами Радянського Союзу, та критикує той факт, що неросійські народи в СРСР змушені користуватися російською мовою "як мовою великою і потужною". Він наводить для прикладу те, що народи в СРСР змушені користуватися російськими зворотами, а деякі — навіть і кирилицею в письмі. Зроблена аналіза, на думку автора, свідчить переконливо про те, що поняття "соціалістичного народу" не збігається з фактами і не дає неросійським народам можливості бути вільним у вирішенні своєї долі.

■ Щоденник *The Wall Street Journal* (Нью-Йорк) від 16 липня ц. р. надрукував передову Дж. Меллоана "Про заможних і незаможних у Радянському Союзі". У цій статті автор висвітлює паразитуючу роль влади СРСР над своїми підвладними. Ствердивши занепад самої ідеології комунізму, автор, який пише з Москви, називає ті чинники, якими верхівка старается утримати свою владу: КГБ, російський націоналізм, його антисемітизм, асиміляційні процеси. У результаті помітний політичний зріст, на думку автора, загального антиросійського

настрою. "Кремль опинився між спокусою застосовувати російський націоналізм як силу для об'єднання Росії, і ризиком, що цим більше поширить неспокій в радянських республіках". Застосування сили також може підсилити напруження — "бо навіть тепер є сумнівним, чи українські матері задоволені з того, що їхні сини воюють у Афганістані за поширення російського імперіялізму". Автор статті переконаний, що керівники США і інших країн Заходу не мають чого вибачитися за свої зусилля обмежити ріст тої державної системи, якою користуються можновладці в Москві. "Пропаговані ними егалітарні ваби, загалом, є мітичні, але репресії державною поліцією — це дійсність". Повторюючи бажання однієї мешканки Москви про скорий прихід змін у внутрішньому становищі в СРСР, Меллоан перестерігає, що цього не приспішити, поки на Заході й далі буде згода на те, що практикується сьогодні в СРСР.

■
Публікація *Jewish Journal* (США) від 10 липня ц. р. вмістила уривки зі спільної заяви українського і єврейського комітетів міста Клівленд як реакцію до справи суду над Іваном Демянюком, якого уряд США звинуватив у співробітництві з німецькою окупаційною владою і у приховуванні цього факту під час подання документів на американське громадянство. Як відомо, суд визнав Демянюка винним і позбавив його громадянства. В згаданій заяві йдеться про те, що члени комітетів ведуть тісну співпрацю впродовж останніх років. Наголошено також, що рішення суду стосується тільки поведінки однієї особи, а не всього українського народу. "Ми надіємося, — заявив кореспондентові газети голова Єврейського комітету, — що тепер, коли суд виніс вирок, наші громади розгорнуть ще тіснішу співпрацю у справі наших взаємних турбот, таких, як порушення людських прав у Радянському Союзі...". Далі в заяві, як інформує газета, відмічено "особливу турботу наших комітетів" — українського про визволення України, а єврейського — еміграція євреїв з СРСР. Документ зазначає, між іншим, страждання і втрати єврейського, так і українського народів від рук нацистів. "Ми разом, — говориться в газеті, — відкидаємо намагання тих, що хочуть застосовувати страх, ненависть і упередження з наміром поділити і ослабити наші громади. [...] Ми відкидаємо російські наміри ввести ненависть поміж українцями і євреями".

■
Місячник *Starlog* (США, квітень ц. р.) під рубрикою "Записки" коротко повідомив про ув'язненого члена Української гельсінкської групи Олесь Бердника. Журнал, присвячений науковій фантастиці, закликає читачів писати листи амбасадорові СРСР у США А. Добринінові з домаганням звільнити Бердника, автора багатьох книг про наукову фантастику.

Ю. М.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ПОЛЬСЬКУ ОНОВУ

Хочу висловити Вам і Вашим співробітникам моє признання і подяку за підготовлення і опублікування матеріалів про онову в Польщі (*Сучасність*, червень 1981).

Події, що відбулися за останній рік у Польщі, викликали жваве зацікавлення скрізь у світі. Солідарна постава всього польського народу від робітників і селян до інтелігенції і духовенства та геройська постава цього народу супроти зовнішньої загрози викликали у вільному світі загальне признання і подив. Проте, перебіг подій у Польщі може служити й за лекцію. Ці події показали, між іншим, яке велике психологічно-політичне значення може у межових ситуаціях мати сам претекст. Коли рівно в річницю серпневих подій 1980 року у Гданську провідники професійної спілки робітників "Солідарність" склали голосні заяви про те, що керівництво їхньої спілки не має наміру перебирати чи відбирати влади від уряду і що єдиною їхньою метою є служити народові, то це клясичний приклад настанови на те, щоб протилежній стороні в жадному разі не дати претексту до актів насильства.

Інший момент польської лекції — це виявлення ролі марксизму-ленінізму як виховної інституції. Своїм тотальним і брутальним топтанням розвинених від зарання людського роду основ правди і справедливости ця система може викликати, як реакцію, стан високого інтелектуального і морального напруження. Немає сумніву, що без школи радянських в'язниць і концтаборів Солженіцин не був би Солженіцином. У заслугу провідним людям польського суспільства, а в першу чергу робітничим провідникам, треба вписати те, що вони більшовицької школи не змарнували, а використали для піднесення та оновлення свого народу.

Події в Польщі з особливою силою стосуються нас, безпосередніх сусідів і значною мірою товаришів недолі польського народу. Кожний акт і кожна сцена великої польської драми викликають у нас — залежно від змісту і перебігу — то занепокоєння, то велику радість, то знову ж переляк за те, що може статися завтра. Цей факт варто зареєструвати: уперше за тисячу років спільної історії українці широ й цілковито співчують полякам і розуміють, що на вазі важиться питання "за нашу і вашу волю".

З надрукованих у згаданому числі *Сучасности* статей, розмов і матеріалів просвіче одна основна думка, а саме, що польсько-українська співпраця в наших часах не тільки одна з можливостей, а необхідна konieczність для обох народів. Варто згадати, що перші проблiski такої

настанови проявилися були у деяких українських провідних людей уже під кінець Другої світової війни. З польського боку з рішучістю і силою аргументації проявив її у своїх писаннях на сторінках паризької *Культури* Юліуш Мерошевський. Це він сформулював був тезу, яку велика частина сьгоднішніх керівних постатей Польщі прийняла за свою, а саме, що вирівнювання взаємин з українцями, білорусами, литовцями — а в дальшій перспективі з неімперіяльною Росією — становить основну передумову відновлення і утривалення незалежності Польщі. З цим твердженням, висловленим приблизно двадцять років тому, перекликається сьогодні голос видатного члена руху польської онови Яцека Куроня: "І поки нема незалежної України, не може бути незалежної Польщі" (за статтею Адріана Каратницького "Польська онова").

До цього ми можемо додати, що вимога якнайшвидше нав'язати близькі та дружні взаємини між поляками і українцями стоїть сьогодні перед нашими очима ясно і виразно як присуд долі. Цей присуд видала не одна інстанція, а три, і то високі: *історія, геополітика і логіка*.

Матеріяли, опубліковані в *Сучасності*, цінні тим, що вони з першої руки. З-поміж них моя увага спинилася довше на розмові з Пйотром Наїмським, особливо на його зауваженнях про кордони між Польщею і Україною. На його думку, переважна більшість людей у Польщі приймає "програму Мерошевського", тобто не мислить про зміни кордонів. Це важливе питання. Було б бажано, щоб громадські кола обох сторін на еміграції суших стали й собі на "програму Мерошевського" і прийняли теперішні кордони між ПНР і УРСР. Питання можливих змін цих кордонів повинні бути вирішені в майбутньому шляхом договорення між обома державами.

У кількох місцях надрукованих матеріалів зачеплено питання, яке лежить на думці й на серці українців, де б вони не були: питання долі, точніше, недолі української меншости в Польщі. Треба сподіватися, що з послабленням тиску руки "старшого брата" взаємини польського суспільства з своєю найчисленнішою національною меншістю вийдуть на прямий шлях.

Напрошуються ще два зауваження. Польсько-українські спроби зближення не мали досі і не повинні мати дороговказу "проти". Проти когось, чи чогось. Навпаки, їхньою девізою має бути "за". За взаємне пізнання і зближення, за співпрацю на полях науковому (це вже досить корисно здійснюється), мистецькому та інших. Друге: якщо оперувати аналогією, то за прикладом "польського чуда" (так часто називають польську онову), українсько-польське зближення повинно відбуватися не зверху вниз, тобто не від договорення при круглому, чи некруглому столі, а знизу вгору, тобто від кожного з нас, від окремих товариств, місцевостей, періодичних видань тощо. Почин *Сучасності* — це добрий приклад і заохота.

Василь Витвицький

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Коломиць*: Короткі вірші.
7 *М. Юр'єв*: Заводські хроніки. *Переклав Мойсей Фишбейн*.
24 Перлини каталанської лірики. *Переклав Ігор Качуровський*.
26 *Іван Смолій*: З щитом і без щита.
45 *Едуард Капітайкін*: Олександр Архипенко в Тель-Авіві.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Мирослав Прокоп*: У сорокові роковини протинімецької боротьби.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 74 *Василь Маркусь*: Репліка на «відповідь» П. Магочого.

СПОГАДИ

- 81 *Л. К.*: У сорокові роковини процесу 59-и (II).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 99 *Микола Алексєєв*: Нотатки робітника.

ПОСМІШКА

- 102 *Демонодор Баюрський*: Крик як специфічно українська форма усного спілкування.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 104 *Анна М. Ценцяла*: Про українсько-польські стосунки.
109 *Лариса М. Л. Залеська Онишкевич*: Нове дослідження форми в українській літературі.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 114 *Юрій Маївський*: З життя українців у світі.
120 *Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Василь Витвицький*: Про польську онову.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Олекса Ізарський ЛІТО НАД ОЗЕРОМ

Мюнхен, 1981, 331 стор. Обкладинка Лариси Лавріненко.

У своєму новому романі автор веде розповідь про події, які не одному читачеві нагадають чимало з особисто пережитого. Канва розповіді — це переживання тієї частини українського народу, яку вир Другої світової війни змусив покинути рідні землі. Автор описує рік життя українського втікача в маленькому баварському містечку над озером наприкінці війни і в перші місяці її закінчення. Там він зустрічається з представниками німецьких та українських культурних середовищ. Під кінець роману, на початку 1946 року, герой переїжджає до Мюнхену.

Олекса Ізарський ще відомий читачеві такими творами як «Полтава», «Київ», «Саксонська ніч», «Чудо в Мисловицях», «Віктор і Ляля» та ін.

Ціна: 10 ам. дол.

Іван Смолій НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

Мюнхен, 1981, 378 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

У романі автор подає широку панораму подій тривожної осені 1943 року, коли з Сходу котилася Червона армія, форсуючи вже Дніпро, приневолюючи Німецьку армію до відступу і дефензиви, а на Волині і в Галичині формувалися всечисельніші відділи УПА. «Неспокійна осінь» віддзеркалює в яких складних обставинах жив тоді український народ, як діяло українське підпілля і перед якими важкими рішеннями стояло воно. Все це показано не в публіцистичних формулюваннях, але в повних деталях побутових картинах, що зображують живих людей, які діють, шукають, змагаються, ризикують життям і в обставинах воєнного лихоліття пробують теж схопити промінчик особистого щастя.

Ціна: 13 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA